A szobrászatban, amelynek fellendülésére az 1860-as években már hatni kezdett az emlékműrendelések sokasodása és az építészet stílusváltásával is szoros kapcsolatban a díszítőszobrászat szerepének növekedése, egyetlen nagy egyéniség mutatkozott: Izsó Miklós. A Juhász (1861) és a Búsuló juhász (1862) alkotója először jelenített meg kőbe faragva magyar parasztfigurát, mégpedig az élménynek az akadémizmus jegyeit viselő előadáson átsütő erejével. A céltudatos Izsó maga írta 1861-ben Szily Kálmánnak: "itt küldöm a puszták furulyását... ez kezdete lesz a magyar népéletből vett szobrászatnak." Az oly rövid életű szobrásznak nemcsak a kezdeményezésre, hanem a továbblépésre is futotta erejéből. Híres terrakotta szoborvázlata (Táncoló paraszt, 1864) a nemzeti romantika legjobb, a népi valósággal közvetlen kapcsolatban álló elemeit jutatta érvényre, kivételes művészi tökéllyel a táncoló ember ősi és általános vonásaiba ötvözötten fejezve ki a sajátosan magyart.

Az építészetben a klasszicizmus hegemóniája már a reformkorban megtört. A mindinkább konzervatívvá merevedett régi uralmának felszámolásában a romantika játszotta a fő szerepet. Nálunk azonban a romantikus építészetet általában jellemző múltbafordulás az akkortájt ismert középkori emlékanyag korlátozottsága miatt sem vezetett a nemzeti hagyományokhoz való kapcsolódásra. Henszlmann a gótikára remélte alapozni egy új és nemzeti stílus kialakítását, de törekvése nem járt sikerrel. Sokkal inkább a romantikus útkeresés láza, mint a stiláris közösség lett az, ami némileg egységesítette a korszak hazai építészetét. Kivételes jelentőségű kompozíció egy született, Feszl Frigyes Vigadója (1859-65). Egységbe tudta foglalni a múltba forduló francia romantika stílusjegyeit a magyarság származástudatához kapcsolódó keleties vonásokkal, a nemzeti történelem nagy alakjainak felidézését az épület rendeltetésére utaló allegorikus figurákkal és a népi formaelemek építészeti felhasználását előlegező díszítőművészeti megoldásokkal. De a romantika stílust teremtő erejének kibontakozására nem kerülhetett sor a hazai építészetben. A Vigadó, ez a "kikristályosodott csárdás", mint egy külföldi bírálója nevezte,

Jdézi: Lyka Károly, Nemzeti romantika. Magyar művészet 1850–1867. Bp. 1942. 256.

⁸ Idézi: Bierbauer Virgil, Az építészet (In: Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. V.) Bp. é. n. 578.

szinte társtalan mű maradt. Alkotóját, Feszlt még a Tudományos Akadémia székházának a tervezésére kiírt szűk körű pályázaton való részvétel lehetőségétől is elütötték azok, akik a tartalmilag is új helyett megelégedtek felfrissített régivel. Így történt, hogy F. Stüler német professzor neoreneszánsz stílusú, de minden eredetiséget aggodalmasan kerülő, konzervatív módon kiegyensúlyozott épületébe költözött a korszak végén a Tudományos Akadémia.

VII. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM VÁLSÁGA (1859–1861)

1. A POLGÁRI FORRADALMI ÉS A NEMZETI MOZGALMAK ÚJ HULLÁMA

A kapitalista fejlődés kibontakozása és a konzervatív politikai rendszerek uralmának a nemzeti önrendelkezési törekvések elfojtása árán is kierőszakolt megszilárdítása között az európai államok egész sorában ellentmondás feszült. Ez Kelet-Európa jelentős részén még a feudalizmus válságával is társult, s az 1850-60-as évek fordulóján elindította a forradalmi és a nemzeti felszabadító mozgalmak új hullámát. Hozzájárult ehhez az is, hogy a krími háború után, amely a kapitalista konjunktúra ívét kivételesen magasra feszítette, nagy megrázkódtatást hozott az 1857. évi gazdasági válság. Ez nemcsak Európa kapitalista, illetve kapitalizálódó harmadát-felét rázta meg, hanem a hitel- és árukapcsolatok, meg az eszmei és politikai kölcsönhatások szálaival mind jobban átszövött egészét. Itáliában 1859-61 hadjáratai és forradalmi küzdelmei óriási léptekkel vitték előre az olasz egység megvalósulásának ügyét. A Balkánon is jelentős változások mentek végbe. 1859-ben egyesült a két román fejedelemség, és nagyon megerősödtek a román nemzeti önrendelkezésre, Románia teljes függetlenségére irányuló törekvések. Szerbiában 1858 végén trónját vesztette az osztrák befolyásnak utat engedő Karadjordjević Sándor fejedelem, és a nemzeti szuverenitás kiteljesítésében elsősorban francia támogatásra építő Obrenović-dinasztia került hatalomra. A feszültségekkel terhes török birodalom balkáni tartományaiban az elkeseredés robbanással fenyegetett, sőt Hercegovinában már 1861-ben nyílt felkelésre vezetett. Görögországban 1862-ben forradalmi mozgalom fosztotta meg trónjától az uralkodót, mert korlátozta a nemzeti felszabadító törekvéseket. A Német Szövetségen belül ismét fokozták a feszültséget az 1850-es évek elején mélybe fojtott ellentétek, s az 1860-as évek során fokozatosan nyílt konfliktust érleltek meg.

A polgári átalakulás kibontakoztatása és a nemzeti önrendelkezés érvényesítésére irányuló törekvések szempontjából óriási jelentősége volt annak, hogy a krími háborút követően átmenetileg enyhült a cári Oroszország részéről fenyegető veszély. A korábbi szövetségesei szolidaritásában csalódott cári hatalom már korántsem tekintette feltétlen kötelezettségének a "legitim" dinasztiák uralmának a védelmezését. Elsődleges céljává saját hatalompolitikai érdekeinek közvetlen szolgálatát tette. A krími háborút lezáró, 1856. évi párizsi békében a Besszarábia feladására kényszerített, a Fekete-tengeren hadiflotta tartásától és a partvidék katonai megerősítésétől eltiltott cári Oroszország mindenekelőtt e megalázó rendelkezések felszámolására törekedett. Hozzájárult ehhez, hogy a cári Oroszországban forradalmi helyzet alakult ki, amit csak a jobbágyreform életbelépésével, illetve erőszakkal tudtak felszámolni, az 1861. évi mozgalmak leverése után vérbefojtva az 1863–64. évi nagy lengyel nemzeti felkelést is.

Mindezek a fejlemények messzemenően érintették a Habsburg-hatalmat. Az olasz felszabadító küzdelem elsősorban ellene irányult, a balkáni és kelet-európai forradalmi mozgalmak erős kölcsönhatásba kerültek a birodalom elnyomott nemzeteinek önrendelkezési törekvéseivel és a lakosság túlnyomó részét magával ragadó abszolutizmusellenességgel. Az államcsőd rémét felidéző pénzügyi helyzet és a német kérdés megoldatlansága tetézte a Habsburg-hatalom fenyegetettségét. Létkérdéssé vált számára belső helyzetének megszilárdítása. Ugyanakkor a közép- és kelet-európai forradalmi hullám kibontakozásának egyik alapkérdése is éppen az lett, hogy sikerül-e felülkerekednie a konzervatív hatalmak leggyengébbikén.

Bécs számára különösen veszélyessé tette a kialakult helyzetet, hogy az 1850-es évek második felében nagyon megromlottak nemzetközi kapcsolatai. A Habsburg-hatalom a krími háború idején cserbenhagyva, sőt a Duna torkolatvidékének elhagyására szorítva volt szövetségesét, a cári Oroszországot, az 1849–51-ben oly szilárdnak bizonyult támaszát anélkül áldozta fel, hogy biztos pótlásáról gondoskodott volna. III. Napóleon Franciaországát nemcsak hagyományai tették Ausztria potenciális ellenfelévé, hanem attól való félelmei is, hogy a Habsburg-hatalom pozí-

ciói Itáliában és a Német Szövetségben bázisai lehetnek egy ellene indítandó támadásnak. A francia császár a krími háború után a súlyosan megalázott Oroszországhoz közeledett, sőt 1859 kora tavaszán titkos egyezményt is kötött vele megszerezve elvi hozzájárulását a Habsburghatalom elleni katonai fellépéshez. Anglia az európai hatalmi egyensúly rendszerének fenntartásában nagy szerepet tulajdonított ugyan a Habsburg-birodalomnak, de több mint kétséges volt, vajon katonai konfliktus esetén diplomáciai segítségnél egyébre hajlandó-e. Az erőpróba nem váratott sokáig magára, 1859-ben a Habsburg-hatalom háborúra kényszerült Itáliában.

2. AZ 1859. ÉVI ITÁLIAI HÁBORÚ ÉS A MAGYAR EMIGRÁCIÓ

1858 nyarán III. Napóleon és Cavour, az olasz nemzeti mozgalom fellegvárának szerepét betöltő Piemont miniszterelnöke titkos megállapodást kötöttek arról, hogy a Habsburg-hatalmat kiszorítják Itáliából. Cavour ellentétben Mazzinival, az olasz köztársasági mozgalom száműzött vezérével, az adott európai viszonyok között csak nagyhatalmi segítséggel látta keresztülvihetőnek az olasz föld felszabadítását és politikai egyesítését. III. Napóleont viszont hatalmi helyzetének megszilárdítása, a Habsburgok veszélyes itáliai pozícióinak felszámolása, és nem utolsósorban Savoyának és Nizzának a segítség fejében kívánt átengedése csábította a háborúra. Cavour kivételes politikai leleménnyel még azt is elérte, hogy az önhitt osztrák császár maga üzenjen hadat, ami felmentette a Német Szövetséghez tartozó államokat az automatikus segélynyújtás kötelezettségétől, a Bécsnek engedményeket tanácsoló Angliát pedig legalábbis átmenetileg - tartózkodóvá tette. Ferenc József a hadba lépést fellengzős kiáltvánnyal jelentette be "hű népeinek". Kijelentette, hogy számot vetett az alattvalói ezreinek életét fenyegető veszéllyel, de "az uralkodó szívének hallgatnia kell", amikor "a becsület és kötelesség parancsol", s tanúként "a történelemre" hivatkozva bizonygatta, hogy "a Gondviselés" addig is "gyakran" használta "Ausztria kardját" az "emberiség legfőbb javait fenyegető felforgatás ellenében".1

¹ Pesti Napló, 1859. április 30.

⁴¹ Magyarország története 6.

Tíz év után először 1859 tavaszán keveredett, mégpedig nagyon is veszedelmes háborúba a Habsburg-hatalom. A magyar emigránsok közül sokan úgy vélték, hogy most kínálkozik alkalom Magyarország felszabadítására. Annál is inkább, mivel olasz és francia részről titkos megkeresések sora érkezett hozzájuk a háború előkészítése idején. S noha Jerôme Napoléon hercegnek, a titkos francia-orosz megállapodás előkészítőjének nem sikerült az egyezménybe foglaltatnia a cári hatalom hozzájárulását Magyarország állami függetlenségének helyreállításához, mégsem alaptalanul biztatta a magyar száműzötteket azzal, hogy a hadműveletek Magyarországra való kiterjesztése sem vonna maga után cári intervenciót a lengyel kérdés bolygatatlanul hagyása esetén. Míg III. Napóleon bonyolult politikai játszmájában a magyar kérdés csak korlátozott jelentőséggel bírt, Cavour - nem kevéssé az 1848-49. évi olasz balsikerek nyomán is – a Habsburg-hatalom megtörésének, Itália felszabadulásának és szabadsága megőrzésének egyik alapfeltételét éppen az olasz és a magyar politikai és katonai lépések összehangolásában látta. Ezért erősítette Párizs hajlandóságát a magyar emigráció mozgósítására, ezért támogatta megegyezési kísérleteiket a román és a szerb fejedelemségekkel.

A magyar emigráció, amelyet az 1850-es évek folyamán politikai nézetkülönbségek osztottak meg, súlyos döntések elé került. Vezetői kerülni akarták mind a kínálkozó lehetőségek elmulasztását, mind egy könnyelműen kirobbantott hazai felkelés kockázatát. A párizsi udvar és Cavour megkereséseire Teleki Lászlóval egyetértésben Klapka látott hozzá a szervezkedéshez. Egyeztette terveit az aggályoskodó Kossuthtal, ismertette annak igényeit a szövetségesekkel az általuk adandó biztosítékok iránt, majd a Balkánra utazott, hogy a magyar felszabadító háború katonai és politikai előfeltételeinek megteremtése érdekében szövetségesül nyerje meg a fejedelemségeket. Útjának jelentős sikere volt az 1859. március 29-én aláírt román-magyar egyezmény. Cuza fejedelem, aki a két román fejedelemség egyesítésének legfőbb ellenfelét ez idő tájt joggal látta a Habsburg-hatalomban, titkos megállapodást kötött a francia és olasz ajánlással érkező Klapkával. Az odaszállítandó fegyverek harmadának átengedése fejében vállalta a többi raktározását, sőt azt is, hogy a felszabadító seregek támászpontul használhassák országát. Ugyanakkor ígéretet nyert arra, hogy a magyar emigráció segítséget nyújt a Habsburgkézen levő Bukovina felszabadítására. Egy kiegészítő megállapodás fel-

szólította a magyarországi románokat és szerbeket a magyar felkelés támogatására, és magyar részről a Kossuth alkotmányjavaslatában foglaltakkal lényegében megegyező jogokat helyezett kilátásba a nemzetiségiek számára. Hozzátette azt, hogy a felszabadító háború után Erdély lakossága nyerjen lehetőséget annak eldöntésére, hogy az uniót újítsák-e meg, vagy létesítsenek tartományi önkormányzatot. A megállapodás Magyarország, Szerbia és Románia konföderációba tömörülésének célul tűzésével zárult. Szerbiában Klapka csak előkészítette a megegyezést, amelynek létrehozására, vagy legalábbis az érdekközösségen alapuló együttműködés szükségességének a leszögezésére a Londonba utazó szerb trónörökös és Kossuth tárgyalásán került sor. A hamarosan trónra lépő Mihály herceg teljes mértékben osztotta Kossuth nézetét: Magyarország függetlensége előfeltétele annak, hogy a török birodalom bekövetkező felbomlása során felszabaduló népek ne váljanak új hódító nagyhatalom zsákmányává. Hiszen a magyar középhatalom ahhoz mindenképpen gyenge lenne, hogy az önrendelkezésüket fenvegesse, velük szövetségben viszont elég erős a térség szabad fejlődésének a biztosítására. Ezt a koncepciót magáévá téve vállalta Obrenović Mihály a magyar felszabadító törekvések támogatását, beleértve a magyarországi szerbek ilyen értelmű politikai befolyásolását, kielégítőnek minősítve a Kossuthék által kilátásba helyezett nemzetiségi jogokat.

1859-ben nehéz döntés elé került az a Kossuth, aki a polgári parlamentarizmuson és a demokratikus önkormányzaton alapuló alkotmányos államberendezkedés híve volt, s nemcsak az idegen elnyomást, hanem az önkényuralmi, autokratikus hatalmi rendszereket, köztük III. Napóleonét is kíméletlenül támadta cikkeiben, előadókörútjain, a Mazzinival és Ledru-Rollinnal együtt kiadott nyilatkozatokban. A román és szerb uralkodó körök politikájára ugyanis ez idő tájt a legnagyobb befolyása III. Napóleonnak volt. A dunai fejedelemségek szövetségessé tételét pedig Kossuth társaival együtt indokoltan tekintette a felszabadító háború egyik külpolitikai alapfeltételének. A másikat, a Habsburghatalom katonai erőinek megosztása szempontjából is mulaszthatatlanul fontosat viszont abban látta, hogy szorosan együttműködjenek a közös elnyomó elleni küzdelmet megindító Piemonttal, amely szövetségre lépett a francia császárral. S nem utolsósorban, a francia-orosz együttműködés kecsegtetett azzal, hogy a Magyarország önrendelkezéséért

megyívandó küzdelem mentesülhet egy új cári intervenció fenyegetésétől. E meggondolások nyomán a párizsi ajánlatokkal kapcsolatban hosszú hónapokon át tartózkodó magatartást tanúsító Kossuth a hadműveletek megindulása után engedett a párizsi meghívásnak, s felkereste a császárt, aki támogatást ígért Magyarország függetlenségének kivívásához, cserében az osztrák seregeket megosztó politikai és katonai akciókért. Kossuth, tekintetbe véve azt is, hogy elutasító magatartása esetén III. Napóleon a tettre vágyó emigráció hirtelenkedő tagjait egy előkészítetlen hazai felkelés kirobbantására használhatná fel, rászánta magát a megállapodásra. Azzal a határozott kikötéssel élt, hogy jelet a felkelésre csak ő maga adhat, s csupán akkor fog kiadni, ha a románok, a szerbek és a horvátok tényleges együttműködésének biztosítása után tekintélyes francia és olasz seregek lépnek magyar földre olyan uralkodói nyilatkozattal, hogy a harcot Magyarország függetlenségének kivívásáig folytatják. Mindaddig csak a Habsburg-ellenes háború politikai támogatására vállalkozott, propagandakörútra angol semlegességi nyilatkozat kiadása érdekében és arra, hogy felhívja a császári sereg magyar katonáit, ne harcoljanak a szövetségesek ellen, sőt álljanak át a szervezendő magyar alakulatokba.

III. Napóleon Habsburg-ellenes fellépésének megítélése éles vitát váltott ki a különböző politikai irányzatokhoz tartozó emigránsok körében. Marx és Engels, akik egy Napóleon-ellenes német összefogástól a francia zsarnokság megtörését, a cárizmussal is szembeszálló demokratikus Németország megszületését remélték, nemcsak a német kispolgári demokratákat, az orosz Herzent és az olasz Garibaldit bírálták a francia-olasz szövetség támogatásáért, hanem igen határozottan megrótták Kossuthékat is. Nem ismerve fenntartásaikat, még kevésbé az általuk egy magyarországi felkelés könnyelmű kirobbantásának megakadályozására kikötött biztosítékokat, s időlegesen hitelt adva Szemere Bertalan és mások elfogult, sőt koholt információinak is, úgy ítélték meg, hogy a magyar emigráció vezetői az autokrata francia császár hatalmi politikájának puszta eszközeivé váltak.

Kossuth angliai tömeggyűlések során tartott és a világsajtó által kivételes figyelemben részesített beszédeivel járult hozzá az olasz–francia szövetségesek számára oly fontos brit semlegesség biztosításához. A konzervatív kormány bukása után Palmerston miniszterelnök, akinek parlamenti többsége a Kossuthot támogató manchesterianus liberális csoport-

tól függött, ígéretet tett arra, hogy Anglia semlegességét fenntartja a háború Magyarországra való kiterjesztése esetén is. Ez azonban korántsem jelentette azt, mintha a vezető angol politikusok már ekkor felismerték volna, hogy a tényleges brit érdekek a dunai térségben élő nemzetek külső hódítás elleni önvédelméhez, s nem az őket gúzsba kötő, öncélú Habsburg-uralom fenntartásához fűződnek, amint azt Kossuth fejtegette. Palmerston és külügyminisztere, Russell ezért diplomáciai úton is mindent elkövettek, hogy a háborút Itáliára korlátozzák, és mielőbb befejezéshez juttassák. Kossuth – III. Napóleon iránti bizalmatlansággal – nyílt beszédben is figyelmeztette Cavourt még május végén, a döntő hadműveletek megindítására, a visszalépés lehetetlenné tételére, úgy a francia császár tartózkodik majd az észak-itáliai erős osztrák várnégyszög frontális megtámadásától, s a velencei tartományt a Habsburg-uralom kezén hagyva megelégszik Lombardia felszabadításával.

Kossuth, Teleki és Klapka még 1859. május 6-án Párizsban megalakították az új országgyűlés megválasztásáig az emigráns kormány szerepére vállalkozó Magyar Nemzeti Igazgatóságot, amelyet később egy horvát és egy "erdélyi" taggal kívántak kibővíteni, majd hozzáláttak a politikai és katonai feladatok előkészítéséhez. A korábban nagyon is megosztott emigráció túlnyomó többsége támogatásáról biztosította a vezető testületet. Az Igazgatóság hazaküldött Tájékoztatójában óvta a nemzetet a jeladását nélkülöző felkelési kísérletektől, s intett a nemzetiségekkel való megbékülésre Kossuth alkotmányjavaslata alapján, amelyet ekkor nyilvánított belpolitikai programjának.

Kezdeti osztrák sikerek után gyorsan kibontakozott a jól felszerelt francia és a Garibaldi harcba szállásától is lelkesített olasz seregek fölénye. Az osztrák sereg magyar katonáinak amúgy is gyenge harci kedvét az emigráció szervezkedésének híre tovább lohasztotta. A háború sorsát eldöntő, Waterloo óta az európai kontinensen a legnagyobb véráldozatot követelő solferinói csatában például a 19. és a 34. magyar gyalogezred majdnem teljes egészében cserbenhagyta annak a Ferenc Józsefnek a zászlaját, aki hadait az önkényúr korlátlan önbizalmával, de hozzáértés nélkül vezényelte. A csatavesztés után az osztrákok a bevehetetlennek hirdetett, Peschiera, Verona, Mantua és Legnago alkotta várnégyszögbe húzódtak. III. Napóleon pedig, aki egyfelől kétfrontos harctól, német háborútól tar-

tott, másfelől bizalmatlanul tekintett az olasz mozgalom demokratizálódására, engedett Anglia és Oroszország sürgetéseinek, s-július 11-én Villafrancában fegyverszünetet kötött Ferenc Józseffel, mellőzve nemcsak Kossuthék, hanem hivatalos szövetségese, Cavour előzetes tájékoztatását is. A fegyverszünet Piemontnak juttatta ugyan Lombardia túlnyomó részét, de osztrák kézen hagyta Velencét, és kikötötte a Habsburg főhercegek uralmának helyreállítását Toszkánában és Modenában. A fegyverszünetet egyaránt nagy elkeseredéssel fogadták a franciákkal szövetkező olaszok és magyarok. Cavour lemondott, de az újrakezdés ígéretével búcsúzott Kossuthtól. Villafranca nemcsak az olasz államegységért folytatott küzdelem irányítójának, hanem a magyar emigráció vezetőjének személyes megalázását is hozta, igazolta azonban a hazai felkelés könynyelmű kirobbantását elhárító óvatosságát. Hazai hívei a Habsburghatalom gyengeségének feltárulásában találtak vigaszt csalódásukra.

3. AZ ÖNKÉNYURALOM VÁLSÁGÁNAK KEZDETEI

Ferenc József – mint egyik vezető politikusa később bevallotta – elsősorban egy magyar felkeléstől félve kötötte meg a fegyverszünetet. Palmerston angol miniszterelnöktől Dessewffy Emilig, az Akadémia elnöki tisztjét betöltő konzervatív politikusig, a külföldi lapok birodalombeli tudósítóitól az emigrációt tájékoztató hazai levelezőkig különböző megfogalmazásban, de az elnyomó hatalom hivatalos szerveinek bizalmas jelentéseivel egybehangzóan, minden megfigvelő úgy ítélt, hogy Magyarországon az osztrák vereségek nyomán pattanásig fokozódott a feszültség, s ha a küzdelem a határokhoz ér, a Habsburg-ellenes általános felkelés elháríthatatlanul bekövetkezik. Ferenc József a rendkívül súlyosnak tekintett "áldozatok" árán megkötött villafrancai fegyverszünet mellett belpolitikai engedményekkel is törekedett megszilárdítani hatalmi helyzetét. A fegyverszünet hírével versenyt száguldó császár hazatérve azt tekintette legsürgősebb teendőjének, hogy sebtében kibocsátott kiáltványban "korszerű javításokat" ígérjen "népeinek". Hamarosan kiderült azonban, hogy ezzel is, meg a rendszer szimbólumának, Bachnak és a rettegett rendőrminiszternek, Kempennek a menesztésével is, csak megszépíthetőnek remélt önkényuralma átmentésére törekedett.

Bach bukása megváltoztatta az erőviszonyokat a központosító abszolutizmus hatalmon levő, eddig nagyjából egyensúlyt tartó nagypolgári és arisztokrata csoportjai között. Az utóbbiak kerültek túlsúlvba. Ezt Johann Bernhard Rechberg gróf miniszterelnöki és Agenor Goluchowski gróf belügyminiszteri kinevezése jelezte. Egyelőre illúziónak bizonyult azonban a magyar konzervatív csoport reménye, hogy az önkényuralmi centralizáció lajtántúli ellenfeleivel szövetkezve sikerrel kísérelheti meg a maga rendi alkotmányos és föderalista elemekkel átszőtt koncepciójának elfogadtatását az uralkodóval. Elutasításra talált Dessewffy részletesen kidolgozott tervezete, amely a konzervatívok szerint az egyedül alkalmas eszköz lett volna Magyarország forradalmasodásának megakadálvozására. Az uralkodó elbocsátotta Hübner bárót, az új rendőrminisztert, aki aggodalmaik indokoltságát emlékiratban is hangsúlvozva támogatójukká szegődött. Az első ijedtségéből felocsúdó Ferenc József, akit a fegyverszünet rendelkezéseit szentesítő zürichi béke (1859. nov. 10.) hamis biztonságérzettel töltött el, még konokul ragaszkodott önkényuralmához.

A belső feszültség növekedéséhez hozzájárult az 1859 őszén kibocsátott "protestáns pátens" is. A Thun gróf és munkatársai által előkészített császári "nyílt parancs" az állam és a protestáns egyház viszonyát kívánta szabályozni, rendkívül szélesre tágítva az uralkodó "főfelügyelési jogát". Nemcsak a vezető egyházi tisztségviselők, hanem a lelkészek, sőt a falusi tanítók megválasztását is a kormányhatóságok megerősítésétől tette függővé. Megígérte ugyan, hogy a zsinatokat mentesítik az "országfejedelmi biztos" jelenlététől, de megtartásuk engedélyezésének feltétele minden előterjesztendő indítvány előzetes bemutatása lett. A protestáns kézen levő iskolákat sokkal szorosabb ellenőrzés alatt kívánta tartani, mint a katolikusokat. Az uralkodónak felelős kormányzati szervekre ruházta a hittankönyvek engedélyezésének a jogát éppen úgy, mint annak eldöntését, nem kell-e bezáratni erkölcsi vagy politikai tekintetben "ártalmas jelleme" miatt valamelyik protestáns tanintézetet. Az ellenreformáció időszakából fennmaradt s immár tarthatatlan helyzetet orvosolva ugyanakkor általánossá tette Horvát-Szlavonországban és a határőrvidéken a protestánsok – addig néhány községre korlátózott – letelepedési és birtoklási jogát. Hiába minősítette Bécs az egyházi önkormányzatot biztosító intézkedésnek, a tételes magyar törvényeket is sértő pátens a közvetlenül érdekelteknél szélesebb körben váltotta ki – 1849 óta először – a

nyílt tiltakozás hullámát. Az egyházi összejövetelek politikai színezetet nyertek, s közülük nem egy a katonai feloszlató paranccsal is dacolni mert. Noha a pátens végrehajtását az egyházközségek zöme megtagadta, Bécs csak aggályosan nyúlt a terror korábban oly könnyedén kezelt eszközeihez. A pátens elleni küzdelem 1860 tavaszán a rendelkezés visszavonását s hamarosan Thun gróf leváltását eredményezte. Akkorra azonban a politikai elégedetlenség már túlcsapott a protestáns sérelem elleni tiltakozás keretein.

A bontakozó ellenállás tette végrehajthatatlanná azt a "községi törvényt", amelynek kibocsátását még "a kormányzati alapelvek" ígérték meg 1851-ben, de Bach műhelye csak 1859-re készült el vele. Országszerte megtagadták a háború idején kiadott rendelet végrehajtását. A "községi törvénynek" nevezett császári pátens az ingatlantulajdonosokra korlátozott "választóknak" mindössze arra adott volna jogot, hogy a "községfőnök", a bíró tisztjére három jelöltet állítsanak, megválaszthassák esküdtjeiket és a községi képviselőtestület tagjainak a felét. A felsőbb hatóságokra bízta a pátens a jelöltek közül a bíró megválasztását, az esküdtek megerősítését és annak az eldöntését, hogy kik alkossák a legmagasabb adót fizetők közül a képviselőtestület másik felét. A "községi törvény" a virilizmus bevezetésével az önkényuralmi "kormányzati alapelvek" azon "nézőpontját" érvényesítette, "miszerint a túlnyomó érdekeknek túlnyomó befolyás is engedtessék". 2 1859–60-ban azonban ezek a kiáltóan antidemokratikus rendelkezések nem találtak önkéntes végrehajtókra Magyarországon még azoknak a körében sem, akik a szívük mélyén ellenfelei voltak a néptömegek politikai térhódításának. A hatalom pedig jobbnak látta, ha Bachék közel egy évtizeden át érlelt "alkotása" életbe léptetésének fegyveres erőszakolásától egyelőre eltekint.

Még az olasz háború időszakában kezdődött meg egy titkos ellenállási szervezet kialakulása Magyarországon. Börtönviselt honvédtisztek, volt forradalmi kormánybiztosok, hajdani ellenzéki politikusok hozták létre a laza szervezetet és teremtettek kapcsolatot az emigrációval. Míg a csoportosulás "radikálisai" (köztük Komáromy György, Ivánka Imre, Vidats János) a Magyar Nemzeti Igazgatóság céljait vallották magukénak, addig a "mérsékeltek" megelégedtek az alkotmányos viszonyok helyre-

² Magyarországot Illető Országos Törvény- és Kormánylap, 1852. 3-7.

állításának programjával. Ez utóbbiak hatása érvényesült abban a Lónyay Menyhért által fogalmazott és széles körben terjesztett Tájékozásban, amely felkészülést ajánlott "a változás idejére", addig pedig passzív ellenállást, beleértve az adómegtagadást és a hatóságok bojkottját. Az 1859 őszétől egymást követő emlékünnepélyek közül kiemelkedett az október 27-i pesti Kazinczy-megemlékezés. De ezek az ünnepségek még éppen úgy csupán az abszolutizmusellenes közhangulat és a körvonalazatlan nemzeti törekvések kifejezésére teremtettek alkalmat, mint a tüntetően magyaros külsőségek között tartott társadalmi összejövetelek. Ekkortájt vált "ellenállhatatlan divattá" a magyar viselet – amely Vajda János egykorú megfogalmazása szerint – "feltámadt, elterjedt, mint a népdal".³

Harckészség és utópista elemekkel keveredő következetes polgári demokratizmus jellemezte azokat a Felső-Tisza vidékén 1860 kezdetétől keringő röpiratokat, amelyeknek szerzőjét és terjesztőjét hiába nyomozta a hatóság. A röpiratok a Habsburg-hatalom elleni fegyveres felkelésre szólítottak fel, bűnös passzivitással vádolva a politikai vezető réteget, s olyan független Magyarország megteremtését tűzve célul, amelyben földosztás és a kiváltságok maradványainak felszámolása teremtene alapot a polgári demokratikus berendezkedésre. Mindez sok rokonságot mutatott az 1857. évi amnesztia után rejtekhelyét elhagyó Táncsics Mihály által terjesztett nézetekkel. Táncsics kapcsolatba került az egyetemi ifjúság egy aktívan szervezkedő csoportjával, amely benne a rajongva tisztelt 1848-as forradalom megszemélyesítőjét látta. A diákság 1859 ősze óta rendszeresen hallatott magáról. Akciót indított a magyar nyelv oktatásának bevezetéséért, tüntetett a protestáns pátens ellen, megszervezte az Idők Tanúja című kormánybarát egyházi lap nyilvános elégetését, és a mesterlegényekkel együtt tömegerejét adta a szaporodó tüntetéseknek. Fellelkesítve annak hírétől is, hogy Toszkána és Modena népe megakadályozta a Habsburg főhercegek uralmának helvreállítását és kimondta csatlakozási szándékát az újra Cavour vezetése alá került Piemonthoz, a diákság március 15-e méltó megünneplésére készült. Az évforduló napján többet közülük s magát Táncsicsot is letartóztatta a rendőrség, de

³ Vajda János összes művei. VII. Sajtó alá rendezte: Miklóssy János és Seres József. (Sajtó alatt.)

a tüntetést megakadályozni nem tudta. A temetőhöz vonuló ifjak útját a katonaság állta el. Fegyverhasználatra került sor, néhányan megsebesültek, számos tüntetőt pedig letartóztattak. Az egyik sebesült, Forinyák Géza hamarosan belehalt sérüléseibe. Temetése, 1860. április 4-én Pest-Buda lakosságának legalább a negyedét mozgósító, eladdig páratlan tüntetéssé vált.

4. SZÉCHENYI HALÁLA

Még le sem csillapodhatott a temetésen felizzott népharag, máris Széchenyi tragikus halálának a híre ütötte szíven a nemzetet. A nagy államférfi öngyilkosságának közvetlen előzményei is több mint egy évre nyúltak vissza. Bach még a belügyminiszteri tárca birtokosa volt, amikor birodalomszerte terjedni kezdtek az 1859 elején Londonban kiadott Ein Blick auf den anonymen "Rückblick"... című röpirat első példányai. A "pillantást" a névtelenül kiadott mű szerzője, az immár több mint egy évtizede a döblingi ideggyógyintézetben élő Széchenyi István vetette a Bach műhelyéből 1857-ben kikerült, a "barbár" Magyarország civilizálásával dicsekvő "visszapillantásra".

A beteg, de kényszerképzeteit az olyannyira féltett nemzet újraéledése láttán legalábbis időszakosan visszaszorító Széchenyi írásában a bécsi kormányzat elnyomó és beolvasztó politikájának éles – ha belső ellentmondásoktól nem is mentes – kritikáját adta. Az ellentmondások legfőbb forrása az volt, hogy a döblingi elzárkózottságában a konzervatív arisztokrácia közvetett és közvetlen befolyásának az 1848 előttinél is fokozottabban kiszolgáltatott Széchenyi nem tudott megszabadulni attól a pályakezdete óta kísértő nézetétől, hogy az érdemleges politikai cselekvés kevesek dolga, és attól a néptömegeket távol kell tartani. Széchenyi az önkényuralmi rendszert kiépítő Bachot pellengérre állító Ein Blick-ben is leírta azt, hogy "semmi sem előnyösebb az emberi társadalom fejlesztése és felvirágoztatása szempontjából, mint egy zseniális, minden kapcsolatot mélyen átható, bölcs önkényuralom". Szerinte "az emberek" az abszolutista kormányzati formát nem is a lényege miatt kárhoztatják, hanem azért, mert tapasztalati tény, hogy általában "az önkényuralom kéz a kézben jár

együtt az ostobasággal". ⁴Széchenyi – a konzervatívok taktikájával e tekintetben teljes összhangban – maga is "az ostobaságra", mindenekelőtt Bach politikai tevékenységére irányította támadásának fő tüzét. De ezt olyan sokoldalúan és nem egy vonatkozásban olyan mélyrehatóan tette, hogy az, aki olvasta, érvényesnek tekinthette mindarra is, amit Ferenc József a szentszéki követté kinevezett Bach eltávolítása után az önkényuralmi rendszerből tovább kívánt éltetni.

Az Ein Blick szerzőjét kutató rendőrség figyelme fokozatosan a döblingi ideggyógyintézet lakójára terelődött. Az 1860 márciusában nála és bizalmasainál tartott házkutatások során többek között lefoglalták Széchenyi Önismeret című befejezetlen művének egy 1857-ben írott, és szókimondó tartalma miatt külön rejtegetett részét is. Ebben a Ferenc Józsefnek tükröt tartó "nagy magyar szatírában" - ahogyan felfedezője, Károlyi Árpád a közel hétszáz oldal terjedelmű irodalmi torzót nevezte - Széchenyi minden korlátozás nélkül fejtette ki bírálatát. Ferenc Józsefet "apostoli bitornak", Nérónál is vétkesebbnek minősítette, személyében is felelőssé téve Magyarország és a birodalom érdekeinek semmibevételéért, erkölcsi és politikai lezüllesztéséért. Széchenyi a nyilvánosságnak szánt Ein Blick-ben sem érte be azzal, hogy megrótta Bachot, amiért minden polgárosító vívmányt, még a jobbágyfelszabadítást is, amellyel pedig Magyarország kényszerítette saját "példájának" a követésére az egész birodalmat, az önkényuralmi rendszer érdemeként könyvelte el. Rámutatott arra, hogy a magyarság tényleges elmaradottságáért a bécsi kormányzatot is felelősség terheli, hiszen a felemelkedésért 1790 óta annyit küzdő országot nem engedte kijutni a "mocsárból". Noha Széchenyi rejtegetett kéziratában is elhatárolta magát Kossuthéktól és minden "szeparatisztikus" törekvéstől, a hajdani reformellenzéknek nem egy olyan érvét elevenítette fel, amit "izgató" volta miatt a forradalom előtt még maga is elhallgattatni kívánt. Szóvá tette, milyen sok haladó kezdeményezést buktatott el 1848 előtt a bécsi udvar, hogy azután farizeus módon sopánkodjék azon, milyen nehéz "boldogítani" a magyarokat. "Valóban úgy látszik, mintha Felségednek fejedelmi rokonai Magyarországot készakarva, bizonyos terv szerint mindig pangó állapotban tartani el lettek volna

⁴ Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Kiad. KÁROLYI ÁRPÁD és TOLNAI VILMOS. III. Bp. 1921–1925. 171–172. (Fordítás a német eredetiből).

határozva, – mikép aztán ezer variatiókban elmondhassák a világ és kivált a tudós németek előtt . . . »Mily frappant a különbség Lajtán innen és Lajtán túl! Az képezi a határt civilizáció és barbárság között!«"⁵

A házkutatás és Adolf Thierry báró rendőrminiszternek az a megjegyzése, hogy Döbling megszűnt "menedéke" lenni, a beteg Széchenvit új válságba taszította. Támaszt "fent" nem remélt, lent nem is keresett. Hagyta, hogy elragadja belső örvénye. Az 1860. április 8-ára virradó éjjel agyonlőtte magát. A gyilkosság menten felröppent vádja hamarosan cáfolatra talált, de a közvetett felelősséget jogosan hárította Bécsre a közvélemény. Ezrek jelentek meg a siettetett nagycenki temetésen, tízezrek az országszerte megrendezett gyászünnepségeken. A Széchenyire – hajdani konfliktusaik ellenére - mint "korunk legnagyobb magyarjára" az "ország szellemi ébredésének Prometheusára" emlékező Kossuth az emigrációban emelt szót az ellen, hogy az országos gyászt a konzervatívok a maguk politikai céljainak érdekében aknázzák ki. Ivánka Imre és mások idehaza Széchenyi hajdani nézeteitől eltérő politikai álláspontjuk hangoztatásával osztoztak az általános megrendülésben. Akadt olvan gyászünnepség, ahol alig leplezetten Kossuthék visszatéréséért is imádkoztak. A konzervatívok azonban mindent elkövettek, hogy azt a Széchenvit, akit életében legfeljebb időszakos és – őszintesége, haladásvágya miatt – csak nagyon is feszélyező szövetségesüknek tekinthettek, saját képükre faragott bálványként állítsák a nemzet elé.

5. KONZERVATÍV KÍSÉRLET AZ ABSZOLUTIZMUS-ELLENESSÉG MEGNYERGELÉSÉRE

A széles körben szervezkedő és birodalombeli kapcsolatait módszeresen erősítő magyar konzervatív arisztokrata csoport Dessewffy Emil, Apponyi György és Szécsen Antal grófok vezetésével 1859 őszétől mindent elkövetett, hogy a passzivitásból előlépő hajdani és a formálódó új politikai erőket uszályába vonja. Tisztában volt az emigráció növekvő népszerűségével, de azt remélte, hogy a politikai elnyomás és szervezetlenség vis

⁵ Uo. II. 655. (Az utolsó mondat az eredetiben németül).

⁶ Kossuth Lajos, Irataim az emigráczióból. II. Bp. 1880-1882. 457-458.

szonyai között társadalmi és közéleti pozícióinak birtokában képes lesz abszolutizmusellenes és nemzeti szólamokkal befolyásolni a békés kibontakozást keresőket. Segítségükkel mindaddig igyekezett megfékezni a tömegmozgalmakat, amíg közvetlen politikai célját, a "nemzet" nevében a Habsburg-hatalommal való kompromisszum megkötését el nem éri. A felszínre törő elégedetlenség nyomását felhasználva kívánták a konzervatívok megértetni Béccsel, hogy hiba volt a háborús vereség idején benyújtott memorandumaik elutasítása, az önkényuralom adott rendszere tarthatatlan, s a Magyarország elszakadásával, a birodalom felbomlásával fenyegető "anarchia" csak az általuk 1849 óta változatos formákban ajánlgatott ugyancsak forradalomellenes kormányzati alternatíva elfogadásával kerülhető el.

A Habsburg-hatalmat 1860 tavaszán az olasz egységmozgalom új hulláma, a magyarországi és a birodalombeli feszültség növekedése politikájának részleges felülvizsgálatára szorította. Annál is inkább, hiszen államcsőd fenyegette, tekintélyének pedig még a maradványait is megtépázta a hadiszállítási szédelgések 1860 márciusában kipattant piszkos botránya. A császár körül csoportosuló katonai klikkhez tartozó Eynatten báró altábornagy letartóztatása és öngyilkossága olyan örvényt támasztott, amely a legmagasabb körökből is sokakat magával ragadott, s hamarosan a halálba rántotta Bruck báró pénzügyminisztert is. Ferenc József ekkor kénytelen-kelletlen engedményekre szánta el magát. Felmentette főkormányzói tisztségéből Albrecht főherceget, aki a rendet tömeges letartóztatásokkal kívánta biztosítani. Helyére azt a csak nevében magyar Benedek Lajos táborszernagyot állította, aki a Habsburg-hatalom bizalmát a lengyel, a magyar és az olasz szabadságharcok elleni küzdelemben vívta ki. Egyidejűleg felszámolta az ország öt kerületre tagoltságát, és kilátásba helyezte, hogy községi, járási, megyei, sőt országos szinten is - később meghatározandó módon - utat enged az önkormányzat valamiféle érvényesülésének.

A változások előkészítése a senkit sem képviselő birodalmi tanácsra hárult. A továbbra is tanácsadásra korlátozott testületet a császár új tagok kinevezésével bővítette ki. Az újonnan kinevezett magyarok közül négyen hárították el "a megtiszteltetést". Elsőként Eötvös József, aki döntésekor állítólag figyelembe vette azt is, hogy a diákság vezetői közölték vele, "hazaárulónak" tekintik a birodalmi tanácsban helyet foglalókat.

Somssich Pálnak Pesten "mindenki azon reményét fejezte ki ..., hogy nem lép be a birodalmi tanácsba, s midőn erre azt kérdé: »Hátha az 1848-i törvényeket hoznám onnan vissza?« némelyeknek ez volt a válasza: »Túl vagyunk már ezen; Debrecen és április 14. a jelszó.«" Nem fogadta el a kinevezést a protestáns pátens elleni küzdelemben népszerűséghez jutott Vay Miklós báró és az erdélyi Bánffy Miklós gróf sem. A "megerősített" birodalmi tanácsban a magyar konzervatív csoport ragadta magához az irányítást. Két vezetője Apponyi György gróf volt kancellár és a kitűnő udvari kapcsolatokkal rendelkező Szécsen Antal gróf volt. (Szécsen gróf anyja Erzsébet császárné palotahölgye, apja Zsófia főhercegnő főudvarmestere, felesége az 1848 szeptemberében Pesten felkoncolt Lamberg gróf lánya volt, bátyja pedig a Habsburg-hatalom itáliai pozícióinak védelmezőjeként esett el.) Támogatásra találtak a magyar konzervatívok a lajtántúli arisztokrácia jelentős részében, nem kevéssé a cseh és lengvel főrangúak körében. Hiszen azok is, hozzájuk hasonlóan, az egyes tartományok "természetes vezető rétegének" szerepkörét igénvelték. Ezzel összhangban a birodalom struktúrájának olyan átalakítására törekedtek, amely lehetővé teszi az egyes tartományok "történeti-politikai individualitásának" érvényre jutását, általa a polgári alkotmányos és nemzeti önrendelkezési törekvések ellensúlyozását. A birodalom "újjászervezésének" kérdéseit tárgyaló bizottságban a többség a konzervatívoknak azt a munkálatát támogatta, amely ilyen rendi elemekkel átszőtt föderatív berendezkedést javasolt. Velük szemben kisebbségbe szorultak a centralizációs politika védelmezői, a bürokráciának és polgári támogatóinak képviselői, akik a Bach-rendszer javított kiadásának megvalósítására törekedtek. Az önkényuralmához ragaszkodó császár azonban 1860 kora nyarán még azt is megtiltotta, hogy a minisztertanácsban akárcsak meg is említsék a "képviseleti alkotmány" követelését. Nagyon is kérdéses volt, vajon a tanácsadás szerepére kárhoztatott birodalmi tanácsban aratott konzervatív siker gyakorlati következményekkel jár-e.

A tavaszi "engedmények" Magyarországon ingerlően kevésnek bizonyultak. Egy évtized dermedtsége után a magyar nemzet zöme ismét bízni kezdett erejében és lehetőségeiben. Az új belpolitikai intézkedésekben a Habsburg-hatalom gyöngeségét látta feltárulkozni, s még inkább biztató-

⁷ Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai. II. Bp. 1903-1918. 34.

nak ítélte azt a tehetetlen fogcsikorgatást, amellyel Bécs az olasz egységmozgalom előrehaladását fogadta. 1860 májusa meghozta Garibaldi szicíliai partraszállásának a hírét, az elkövetkező hetek pedig a diadalmas rohamét, amely Szicíliát, majd Dél-Itáliát ragadta ki a Habsburgok szövetségese, a Bourbon-zsarnokság kezéből. A lelkesedést növelte annak a híre is, hogy Garibaldi zászlaja alatt magyarok is harcolnak, s újrakezdődött az itáliai magyar sereg szervezése. A nyár közeledtével a politikai feszültség érezhetően növekedett. Már nemcsak a pesti, hanem a vidéki diákság is hallatott magáról, s a parasztság mozgalmait is mindinkább áthatotta a politikai elégedetlenség. Jól példázta ezt a bihari Magyargyepes parasztságának fellépése a földmérési munkálatok megakadályozására. Annak illúziójában ringatózva, hogy a parasztságban csak a birtokosok iránt él ellenséges indulat, hiába hirdették ki a községben a hatóságok: nem birtokrendezés, hanem az adóalap megállapítása végett szálltak ki. A hivatalos küldötteket eleve bizalmatlanul fogadó magyar és román parasztokat ez csak még inkább feltüzelte. A csendőrökkel megütköző falubeliek, noha három halottjuk és számos sebesültjük volt, a szomszédos öt község parasztságát oldalukra vonva a katonai erősítés megérkeztéig folytatták a kemény ellenállást. A Zemplén megyei Leányvár község nyári, a birtokrendezés végrehajtásával kapcsolatos nagyarányú zendülése alkalmával, amelyet csak a csendőrség támogatására kiküldött egy század lovasság és egy század gyalogság bevetésével, nők megvesszőzése és férfiak megbotozása árán tudtak leverni, a politikai hatóságok különösen aggasztó hírekről értesültek. Állítólag a széles körben terjesztett "forradalmi kiáltványokon" kívül "elégedetlen bodrogközi nemesek bújtották fel a parasztokat azzal, hogy a jelenlegi kormány napjai meg vannak számlálva, s hogy majd azután nekik - e nemeseknek lesz a tagosításra befolyásuk, s akkor a parasztok sokkal jobban fognak járni."8

Ha az osztálytörekvéseik felkarolásában reménykedő parasztok feltehetően túloztak is, az bizonyos, hogy különböző ellenállási csoportok röplapjai igyekeztek megnyugtatni a parasztságot és a nemzetiségi tömegeket, hogy a császáriak ámítása ellenére a magyar nemzeti mozgalom

Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849–1867. Iratok. Kiad. Sashegyi Oszkár. Bp. 1959. 285.

nem akarja visszahozni a régi feudális világot, sőt a jogegyenlőség biztosítására törekszik. S mivel tényleges céljaikat vajmi kevéssé ismertették a tömegekkel, nagy erővel támadtak fel nemcsak a rendszerváltozáshoz fűzött remények, hanem az illúziók is. A mind szélesebb körűvé váló adóés újoncmegtagadás jelszavát is a szervezkedő titkos mozgalom sugározta szét. Július derekán négy napon át meg-megújuló tüntetések söpörtek végig a pesti utcán. A diákok kezdték, a mesterlegények folytatták, éltették Kossuthot, Garibaldit, rátámadtak a rendőrökre. A letartóztatások, botozások, kényszersorozások elégteleneknek bizonyultak a tüntetések elfojtására. A konzervatívok riasztó, de hovatovább ténylegesen riadt helyzetmegítélését mindinkább osztó Benedek táborszernagy hangulatjelentései egyre aggodalmasabbakká váltak, és abban csúcsosodtak ki, hogy háborús konfliktus esetén "a csendes forradalom" véres felkelésre váltana át, "Magyarország asszonyostul, gyermekestül a külhatalomhoz csatlakozna". 9

A konzervatívok nagyon is szívesen hivatkoztak a helyzet tarthatatlanságára, hogy ezzel is programjuk megvalósítását sürgessék. Saját kezükbe vették az augusztus 20-i ünnepségek megszervezését. A néppel vezérségüket kívánták elismertetni, Béccsel pedig alkalmasságukat a hatalom gyakorlására, a tömegek fékentartására. De az események nem egészen terveik szerint alakultak. A nép kalaplevéve hallgatta a szentbeszédeket, a konzervatív ihletésű szónoklatokat az ősi jogokhoz való ragaszkodás férfias nyugalmáról, majd félrecsapta a kalapját, és tüntető tömeggé verődve zendített rá a Kossuth, Klapka és Türr jövetelét hirdető, Bécset meg a konzervatívokat egyaránt megriasztó Garibaldi-nótára. Rákospalotán a szokásos augusztus 26-i dinnyevásár a száműzötteket éltető tüntetésbe torkollott. Az onnét a Városligetbe nyomult tömeg haragjában, hogy a Sziget ostroma színjáték előadása elmaradt, maga aktualizálta a darabot, megostromolta, majd felgyújtotta a kulisszaerődöt, és Kossuthot, Garibaldit éltetve vonult üszkös deszkáival a pesti utcák során át, mígnem a katonaság elállta az útját.

Idézi: Carl Graf Lónyay, Ich will Rechenschaft ablegen! Die unbewusste Selbstbiographie des Generals Benedek. Leipzig-Wien, 1937. 197-198. (Fordítás a német eredetiból).

Augusztus végén Táncsics perében, amelynek során az elveit derekasan védelmező ősz forradalmárt 15 évi börtönre ítélték, Szilágyi Virgil védő – óriási feltűnést keltett beszédében – "az országban uralkodó elégedetlenség és ingerültség" fejtegetésébe kezdett, 10 de az elnök félbeszakította. Pedig Szilágyi még annyit sem mondott, mint bizalmas körben a konzervatív Mailáth György birodalmi tanácsos, aki sóhajtva ismerte el, hogy fordulatot "a közönség... csak Garibalditól vár" 6 Benedek főkormányzó, aki ismét leszögezte, hogy ha hamarosan "lényeges változások nem történnek, bizonyosan katasztrófa fog beállni, mert a mostani állapot immár tarthatatlan". 12

Országszerte, de különösen Dél-Magyarországon, ahol – állítólag Türr István könnyelműsége révén – az emigrációhoz vezető szálakra bukkantak, tömeges letartóztatásokra került sor. Ekkor fogták el – többek között – a tudós Pesty Frigyest, a *Delejtű* szerkesztőjét kiadójával és baráti köre számos tagjával együtt. Az elkövetkező hetekben a tüntetések a súlyos megtorló intézkedések ellenére országszerte ismétlődtek.

De a színfalak mögött tényleges változás készült. Ferenc József alkura lépett a konzervatívokkal. A Habsburg-hatalmat végül is az önkényuralmi rendszer csődje, külpolitikai akcióképességre való törekvése, félelme a kibontakozó ellenállás következményeitől és az a szándéka, hogy a polgári alkotmányos erőket távol tartsa a hatalomtól, közelítette a konzervatívokhoz. Felújította velük az 1849 előtti oly szoros együttműködést.

6. AZ OKTÓBERI DIPLOMA ÉS FOGADTATÁSA

Dessewffy Emil tervezetére támaszkodva, Rechberg miniszterelnökkel egyeztetve a részleteket, Szécsen Antal gróf öntötte végső formába a Habsburg-hatalom és a konzervatívok megegyezésének eredményeit rögzítő császári kéziratok szövegét. Az 1860. október 20-án keltezett Diplomát az uralkodó "teljhatalmunk erejével, állandó és vissza nem vonható

¹⁰ Idézi: Szabad György, Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 56.

¹¹ Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. Kiad. Rózsa Miklós. Bp. 1909. 102.

¹² Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai. II. Bp. 1903–1918. 52.

⁴² Magyarország története 6.

állami alaptörvényül''¹³ "ajándékozta" birodalma népeinek. Alkotmányos és abszolutisztikus, föderalista és centralizáló elemeket egyeztetett a Diploma, amelyet megalkotói az udvar és a nemzet kiegyezésének tekintettek, s általa Magyarország megnyugtatását ígérték.

A végrehajtó és törvényhozó hatalom irányítása továbbra is az uralkodó kezében összpontosult, aki azonban azt ígérte, hogy hatalmát alkotmányos intézmények által gyakorolja. A végrehajtó hatalom legfőbb központi szerve a birodalmi kormány maradt, amelyet egy tárca nélküli, a "magyar koronaországok" ügyeivel foglalkozó miniszterrel (személy szerint Szécsen gróffal) egészítettek ki. Az 1848 előtti udvari kormányszékek közül feltámasztották a magyar kancelláriát Vay Miklós báró és a helytartótanácsot Mailáth György vezetésével. Mind a magyarországi, mind a hamarosan életre keltett erdélyi és horvát kormányszékeket gyakorlatilag a birodalmi kormánynak rendelték alá anélkül, hogy viszonyukat egyértelműen szabályozták volna. A magyarországi pénzügyigazgatás és a rendőrség továbbra is a birodalmi pénz-, illetve belügyminisztérium, a csendőrség pedig a hadsereg-főparancsnokság irányítása alá tartozott. További rendelkezésektől tették függővé az igazságszolgáltatás újjászervezését. Az Októberi Diploma kimondta az ország- és a tartománygyűlések visszaállítását, de a tagjaikból választandó új szervezetű birodalmi tanács hatáskörébe utalta a pénz- és hitelügyet, az adópolitikát, a vám- és kereskedelem-, a posta- és közlekedésügyet, az állami költségvetéssel, zárszámadással és a katonáskodási kötelezettséggel kapcsolatos törvényhozási teendőket. A hadügy minden egyéb vonatkozásában, a külügy pedig teljes egészében az uralkodó kezében maradt. A magyar országgyűlés így erősen megcsonkított hatáskörrel nyerte vissza törvényalkotó jogait, a lajtántúli ország-, illetve tartománygyűléseknek pedig törvényelőkészítő szereppel kellett megelégedniök. A magyar hercegprimás elnökletével egybehívandó tanácskozás feladatává tették egy arra vonatkozó javaslat kidolgozását, hogy milyen jogelvek alapján válasszák meg a magyar országgyűlést, miután a Diploma az 1848-as törvények közül csak a társadalmi átalakulással foglalkozókat ismerte el érvényesnek. Erdély különállását fenntartva, az uralkodó egy ott összehívandó

¹³ Közli: Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. Kónyi Manó. II. 2. kiad. (továbbiakban: Deák Ferencz beszédei) Bp. 1903. 493–495.

tanácskozástól kívánt javaslatot a helyi országgyűlés szervezetére. Horvátországban a bán által szervezendő konferenciától tette függővé annak a testületnek az egybehívását, amely állást foglalhat a Magyarországhoz fűződő államjogi viszony kérdésében. Az egyidejűleg kiadott nyelvrendelet a közép- és felsőfokú közigazgatásban Magyarországon a magyar nyelvet tette hivatalossá, szabad választást engedve a községi ügyintézés nyelvét illetően. Biztosította minden nyelv használatát a községi, városi, megyei testületek tanácskozásaiban, és kötelezte a hatóságokat, hogy alkalmazkodjanak ügyfeleik nyelvhasználatához. (A birodalmi szervek azonban kizárólag németül érintkeztek a magyar hatóságokkal.) Alsó fokon az oktatási nyelv megválasztása a községeken múlott, a középfokú és az egyetemi oktatás nyelvét viszont további tanácskozásoktól tették függővé.

A Diploma kibocsátását követően hamarosan könnyelműnek bizonyult a konzervatívok ígérete, s hiúnak az uralkodó reménye, hogy kiegyezési kísérletük általános megnyugvást kelt, és máris a szilárdság látszatát kölcsönzi a birodalomnak. Ez utóbbit Ferenc József annál fontosabbnak tekintette, mivel a Diploma kibocsátásának napján azért utazott Varsóba találkozóra az orosz cárral és a porosz régenssel, hogy többek között belső megerősödésére hivatkozva vonzóvá tegye számukra hajdani szövetségük megújítását. Így kívánta biztosítani a Habsburg-hatalom pozíciónak védelmét, sőt egy esetleges itáliai visszavágás feltételeit is. A császár, miután lényegében üres kézzel tért vissza Varsóból, megdöbbenve tapasztalta, hogyan berzenkednek a Diploma ellen a Lajtántúlon a centralisták, akik az egység szétzilálásának kezdetét látták a magyaroknak juttatott önkormányzati elemekben és mindazok, akik a következetesebb alkotmányosság, illetve a nemzeti önrendelkezés hívei voltak.

Magyarországon a hatóságok az önkényuralom idején szokásossá vált módon, de sikertelenül igyekeztek hangulatot kelteni a Diploma mellett. A tömegek zajos tüntetésekkel feleltek a konzervatívok önünneplésére, megtörve a passzív ellenállás híveinek óvatos hallgatását is. A pesti tömegtüntetést szuronyrohammal szórták szét. Noha számosan, ketten halálosan megsebesültek, a megmozdulások nemcsak megismétlődtek, hanem országosakká váltak. Leszaggatták a birodalmi lobogót, átmázolták a fekete-sárga színeket, a német nyelvű feliratokat, és akármilyen magasra fészkelt is a kétfejű sas a hivatali épületek oromzatán, mindig akadt egy, a nép ujjongásától biztatott vállalkozó, aki leverte. Sok helvütt

kényszerítették menekülésre a császári tisztviselőket. Eperjesen a tömeg a Rákóczi-induló hangjai mellett szállt szembe a csendőrökkel, Debrecenben a katonasággal ütközött meg a dohánybeváltó hivatalt ostromló sokaság. A tüntetések politikai tartalmát Kossuth éltetésén túl jól mutatta, hogy a mozgalmi hullám december 2-án, Ferenc József trónfoglalásának évfordulóján érte el csúcspontját. Többek között ezen a napon foglalta el a tömeg a nagykőrösi pénzügyőr-laktanyát, és rendezett Vácott olvan tüntetést, amelyet csak lovas- és szuronyroham tudott szétoszlatni. A diákok és mesterlegények megmozdulásai sok helyütt ragadtak magukkal paraszti és kispolgári elemeket, a magyarok mellett más nemzetiségűeket is. Ha a császári hatóságok túloztak is, amikor nekik tulajdonították a szervező szerepet a jórészt ösztönös mozgalmakban, korántsem volt ritkaság értelmiségiek, sőt birtokos nemesek részvétele a tüntetésekben. A tömegmozgalmak és a Kossuthot hazahívó népdalok mellett hű kifejezői voltak a közhangulatnak az itáliai osztrák seregben szolgáló magyar katonákhoz intézett, de a cenzúra által lefoglalt levelek. Ezekben számoltak be a zsellér, telkes gazda vagy éppen kisnemes sorú hozzátartozók a távoli helyőrségben szolgáló fiúnak a hazai harckészségről és buzdítottak ellenállásra, mint azt például Patonay Gergely tette 1860 novemberében Nagykőrösről írott levelében: "Édes fiam, okosan használd fegyveredet, gondolj az itthon való zsarnokoskodásra." A felszabadulás lehetőségében való reménykedést és az előmozdítására való elszántságot nagyban erősítették az új háború kilátásairól és a magyar emigráció szervezkedéséről szóló hírek.

7. AZ EMIGRÁCIÓ AZ ÖNKÉNYURALOM VÁLSÁGÁNAK KIHASZNÁLÁSÁÉRT

A villafrancai fegyverszünetet követően az emigráció politikai aktivitásában csak átmeneti visszaesés következett be. A Habsburg-önkényuralom válsága, a hazai ellenállás erősödése és az olasz egységmozgalom sikerei ismét a szervezőmunka fokozására ösztönözték a Magyar Nemzeti

¹⁴ Idézi: Szabad György, Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967, 97–98.

Igazgatóságot. Kossuth – Telekivel és Klapkával egyetértésben – arra az álláspontra helyezkedett, hogy a nemzet csak maga hajthatja végre felszabadítását. Hazai felkelés azonban – a Habsburg-hatalom erőit a többi tartományokban lekötő egyidejű forradalmi mozgalmak híján – csak akkor lehet sikeres, ha a birodalom fegyveres konfliktusba bonyolódik, és a kellőképpen felkészült nemzet külső segítséget kap a küzdelem megindításához.

1860 szeptemberében Cavour magához kérette a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagjait, és titkos megállapodást kötött velük, amit a minisztertanács, majd a király is megerősített. Ennek értelmében messzemenő támogatást ígért Kossuthéknak, hogy egy új olasz-osztrák háború esetére előkészíthessék Magyarország hadbalépését. Magyarország függetlenségének helyreállítását a közös küzdelem egyik céljának nyilvánították, kimondva, hogy kivívása előtt Piemont nem köt különbékét, mint ahogyan az olasz háborús célok eléréséig a magyar fél sem egyezkedik. Cavour azt is magáévá tette, hogy a közös fellépés sikerének feltétele az újjászervezendő magyar légió, valamint az olasz segélysereg dalmáciai partraszállása és a dunai fejedelemségekben előkészített csapatokkal egyidejű magyarországi benyomulása. Az adott időpontban, amikor a piemonti seregek nemcsak Közép-Itália felszabadítására készülődtek, hanem arra is, hogy a diadalt diadalra halmozó Garibaldi által megdöntött nápolyi királyság egész területét a formálódó egységes olasz királvsághoz csatolják, Cavour egy osztrák revanskísérlettől tartott. Jórészt ezért ítélte sürgősnek a magyarok együttműködésének biztosítását. A megállapodást azonban hosszabb távra is érvényesnek tekintette. El volt tökélve arra, hogyha a Habsburg-hatalom a kezén levő olasz területek, köztük Velence átengedését megtagadja, akkor a - nagyhatalmi csitítások és a Róma felszabadításának elsőbbségéért küzdő eg res honfitársai ellenére – 1861-ben új háborút kezdeményez. Ez magyarázza, hogy Cavour fenntartotta az együttműködést a magyar emigrációval, noha Ferenc Józsefet súlyos külpolitikai kudarcok érték, hiszen a varsói nagyhatalmi találkozón nemcsak revansterveihez, hanem még olasz birtokai megvédésének támogatására sem kapott biztosítékokat az orosz cártól és a porosz trónörököstől. Russell angol külügyminiszter pedig egyenesen a népek önrendelkezési jogára hivatkozó elvi nyilatkozatban üdvözölte az olasz egységmozgalom sikereit. Cavour a balkáni olasz diplomácia fő feladatává totte a magyar törekvések előmozdítását, köztük az újkori európai történetben párját ritkító arányú titkos fegyverszállítás lebonyolítását. 35 ezer kézi lőfegyvert, több mint 4 millió tölténnyel, 2 teljes ágyúüteget és sok más felszerelést indíttatott útnak a szeptemberi megállapodás nyomán román kikötőkbe a magyar felkelés céljára, míg további fegyverkészletet olasz földön bocsátott Kossuthék rendelkezésére.

A hazai ellenállási mozgalom 1859-ben kialakult laza szervezetének titkos központja időközben rendszeres összeköttetést teremtett az emigrációval. Már 1860 nyarán nyilványalóvá vált, hogy a felkelés kockázatait is vállaló volt honvédtisztek, következetes függetlenségi politikusok mellett olyanok is kerültek a szervezetbe, akik ezt csak további engedmények kicsikarására akarják felhasználni. Közülük Lónyay Menyhért már a bécsi politikai változások előestéjén szakított is a szervezettel. Ez azonban korántsem jelentette valamennyi kompromisszumra törekvő kiszorulását a mozgalom vezetéséből. A kapcsolatot a hazai szervezettel az arisztokrácia és a vele összefonódott nemesi nagybirtokosok liberális csoportosulásának magatartása iránt bizonyos illúziókat tápláló Teleki László tartotta közvetlenül a kezében. Személyes okok is magyarázzák, hogy az élre barátja, Almásy Pál, a képviselőház 1849-ben meglehetősen ellentmondásos szerepet játszó alelnöke került, akit távollétében halálra ítéltek, de az emigrációból kegyelemmel hazatért. Fontos szerephez jutott Teleki unokaöccse, a protestáns pátens elleni küzdelemben hírnevet szerzett Tisza Kálmán is. Noha Kossuth erősen bizalmatlan volt a hazai kapcsolatok egyoldalúsága miatt, s különösen Almásy vezető szerepét kifogásolta, igazgatótársai leszavazták azt a javaslatát, hogy kezdeményezőként lépjenek fel a hazai szervezet megújítása érdekében. 1860 őszén az emigráció és a hazai szervezet megállapodott egy titkos sorozásra építő katonai előkészületi tervben, a nemzetiségiekkel az alkotmányjavaslat alapján kötendő megegyezés szükségességében és abban, hogy hogyan kapcsolják egybe a hazai legális és illegális tevékenységet.

Kossuth már 1860 nyarán azt ajánlotta a hazai szervezet vezetőinek, hogy követeljék a legális fórumokon az 1848-as törvényekben körvonalazott, de a pénzügyre is egyértelműen vonatkoztatandó nemzeti önrendelkezést. Hozzátette, hogy ha ezt Bécs megadná – amit valószínűtlennek tartott –, és a választott magyar országgyűlés beérné ennyivel, ő nem fordulna szembe egy tiszta perszonáluniós alapon létrejövő megállapodással, ha száműzetéséből ez esetben nem is térne vissza. Az Októberi Diploma

megjelenése után azt hangsúlyozta, hogy nem ellenzi, ha hívei a legális 1848-as program alapjára helyezkedve kilépnek a passzivitásból, részt vesznek a közéletben, feltéve, hogy a teret "harcra határozott emberek foglalják el"¹⁵, akik az új helyzetet nem csupán engedmények kieszközlésére, hanem a rendszer megbuktatására, a felszabadulás feltételeinek megteremtésére kívánják felhasználni.

8. A NEGYVENNYOLCAS ALAP HELYREÁLLÍTÁSÁNAK KÖVETELÉSE

Kossuth és hívei Magyarország önrendelkezésének kivívását, államberendezkedése polgári demokratikus újjáalakítását vallották céljuknak, és a negyvennyolcas alap helyreállításának követelését csak legális jelszónak tekintették, illúziónak minősítve, hogy Bécs hajlandó lesz szépszerével ennyibe is beleegyezni. Ellenben Deák köre a nemzeti igények summázatának tekintette, amelynek realizálására - önmérséklettel párosult kitartás esetén - előbb-utóbb mód nyílik. Ennek a körnek a magját a volt centralisták csoportja alkotta, amely nemcsak kitűnő felkészültséggel, hanem az intellektuális és politikai befolyásolás kivételes eszközeivel is rendelkezett. A tudományos és irodalmi életben megszerzett vezető pozíciók mellett többek között kezükben maradt a legfontosabb folyóirat, a Budapesti Szemle, s messzemenően érvényesült befolyásuk a hozzájuk, még inkább Deákhoz kötődő Kemény Zsigmond által szerkesztett Pesti Napló hasábjain. Továbbra is fenntartották azt a véleményüket, hogy a Habsburg-birodalom szilárd realitás, s ennek keretei közt kell a magyar nemzeti lét feltételeit újjáteremteni. Eltávolodtak azonban az 1850-es évekbeli röpirataikban előadottaktól, és Deák jogfolytonossági álláspontjához közeledtek. (Eötvös még a konzervatívok bécsi sikere előtt németül, majd 1861-ben magyar fordításban is kiadott újabb névtelen röpiratában - Magyarország különállása Németország egységének szempontjából – a Batthyány-kormány hajdani koncepciójának megfelelően immár azt fejtegette, hogy a magyar királyság és az osztrák császár-

¹⁵ A Kossuth emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866). Vál. Koltay-Kastner Jenő. Bp. 1961. 195.

ság kapcsolatának perszonális unióra korlátozása a feltétele annak, hogy Habsburg vezetéssel valósulhasson meg a német egység.) Deák, a legnagyobb hazai politikai tekintély azt vallotta, hogy a nemzet és az uralkodóház viszonyában a szakítás előtti törvényes kapcsolat elevenítendő fel, azaz a 48-as alap állítandó helyre. A jogfolytonossághoz ragaszkodva utasította el Deák és köre mind az Októberi Diplomában testet öltött konzervatív kiegyezési kísérletet, mind a forradalmiaknak minősített elszakadási törekvéseket. Deák még nem mondta ki, de a centralista publicisztika hamarosan azt is fejtegetni kezdte, hogy az 1848-as törvények felelevenítése után alkotmányos úton módosításukra is sor kerülhet, nemcsak a jogkiterjesztés, mindenekelőtt a nemzetiségi jogegyenlőség biztosítása tekintetében, hanem az államjogi viszonyok terén is. A Deák körül tömörülő csoporthoz közeledtek, majd irányító politikusai közé emelkedtek a liberális nagybirtokos arisztokráciának olyan képviselői is, mint az emigrációból kegyelem biztosításával, s a magyarságra támaszkodó, alkotmányos Habsburg-monarchia nagyhatalmi hivatásának hitével hazatérő Andrássy Gyula gróf és Lónyay Menyhért, akit meggyőződésének megváltozásánál is inkább féktelen érvényesülési vágya lendített az ellenállási mozgalomból egyenesen a Deák-csoport jobbszárnyára. Mindenekelőtt ez tette őt a konzervatív befolyásolási kísérletek egyik legfőbb eszközévé is.

A konzervatívok a Diploma kibocsátása előtt azt remélték, hogy Deák csoportját a maguk uszályába vonhatják. Miután Deák elutasította a Diploma alapelveit, arra törekedtek, hogy legalább néhány kérdésben biztosítsák együttműködését. Ilyennek remélték a nemzetiségek feletti hegemónia visszaszerzésére irányuló törekvésüket és az emigráció "felforgató" tevékenységének ellensúlyozását. Deák a Diplomát elutasította ugyan, de a kialakult helyzetet olyannak ítélte, amelyből békés úton "jó fejlődhetik". Támogatandónak ítélte a konzervatívok küzdelmét a főispáni kinevezések elfogadtatásáért "különösen... ott – amint szavait Lónyay feljegyezte –, ahol a magyar nemzetiség van támadásnak kitéve", 16 és helyeselte a politikai passzivitás feladását. A kinevezett főispánok kétötöde így is lemondott. Ez csorbát ejtett az új rendszer tekintélyén, tanúsítva, hogy még a biztosan megnyerhetőnek ítéltek jelentős része sem

¹⁶ Deák Ferencz beszédei. II. Bp. 1903. 508.

akarja kompromittálni magát a Diploma támogatásával. A főispánoknak igen széles, a reformkori adminisztrátorokét meghaladó hatáskört biztosítottak azt remélve, hogy általuk tudják majd irányítani a megyei közéletet. De sok vonatkozásban csalódniuk kellett.

A közvélemény túlnyomó többsége 1860 végén vitathatatlanul a negyvennyolcas alap helyreállítását követelte. Minden egykorú megítélő, a Deák csoportjához tartozók is úgy látták, hogy a közös legális jelszó mögé sorakozók között ekkor még azok voltak túlsúlyban, akik az emigrációtól remélték a kibontakozást. Kétségtelen viszont, hogy a titkos szervezetnek az emigrációval az összeköttetést fenntartó, sőt monopolizáló vezetősége, amikor híveit e jelszó mögé állította, csak sejtette, de nem fogalmazta meg félreérthetetlenül a legális követelések szerepét a teljes nemzeti önrendelkezés megteremtésére irányuló küzdelem előkészítésében.

A legális fórumokon megnyilatkozók túlnyomó többsége olyan eltökélten foglalt állást a negyvennyolcas alap mellett, hogy a választójog újraszabályozására az uralkodó által egybehívott esztergomi értekezlet gondosan kiválogatott résztvevői is az 1848-as választási törvény alkalmazását javasolták. A közvélemény szemében a konzervatívok fanyalgó hozzájárulása ehhez csak gyöngeségükről tett tanúságot. Népszerűséget még az sem szerzett számukra, hogy utolsó lényegesebb engedményként kialkudták az uralkodótól a Vajdaság és a Bánság, a Muraköz és a Partium újraegyesítését az ország törzsterületével.

A tömegek politikai aktivitása – különösen a magyarlakta területeken – korábban nem ismert céltudatosságra vallott. Egyik legfőbb jellegzetessége az volt, hogy nemcsak az ország, hanem a helyi szervek élén is saját választottaikat kívánták látni. Számos helyen minden hatósági intézkedés nélkül hozzáláttak, hogy önkormányzati szerveket, községi elöljáróságot, városi tanácsot válasszanak, legtöbbször az 1848-ban tisztséget viseltekből. Az is előfordult, hogy következetes demokratizmussal, a cenzust is mellőzve tették ezt. Ugyanakkor a főispánoknak adott kancelláriai utasítás meghívás alapján tartandó "előkészítő értekezleteket" ruházott fel azzal a joggal, hogy kijelölje a megyebizottmányt alakító közgyűlések résztvevőit. A megyék újjászervezésének ez a szabályozása messzemenően ellentmondott a "népképviselet" elvének. (Most bosszulta meg magát igazán az a körülmény, hogy 1848-ban elsősorban Széchenyi ellenkezése meghiúsította Kossuthnak a megye népképviseleti alapra helyezésére irá-

nyuló kísérletét és így csak ideiglenes törvény született, amely a nemesi közgyűlés alkalmi kiegészítését mondta ki. Nem volt a megyebizottmány megalakításának olyan intézményesített "népképviseleti" rendszere, amit a kancelláriai utasítással szembeszegezhettek volna.) A közvélemény nyomására túlnyomórészt az 1848-as bizottmányok tagjait választották újra, az önkényuralmi rendszer tisztségviselőit pedig többnyire mellőzték. Az újjáalakított bizottmányok többsége általában még a volt kiváltságosok közül került ki, ha 1848-hoz képest a parasztok és polgárok térnyerése egyes megyékben jelentősnek bizonyult is. Számarányuktól elmaradó mértékben jutottak képviselethez a nemzetiségiek, noha volt bizottmány, amelyben így is sikerült többséget szerezniük. A tisztújítások során a nem nemesek és a nemzetiségiek háttérbe szorítása - hazai és emigráns intelmek ellenére - még erőteljesebben érvényesült. A városok zömében is a volt kiváltságosok és a legvagyonosabbak jutottak vezető szerephez, helyenként azonban, elsősorban a mezővárosokban, a kispolgári és paraszti elemek is határozottan előretörtek.

A törvényhatóságok zöme a követendő eljárásban Pest megyéhez igazodott, amely az emigráció legális taktikájával összhangban álló nyilatkozatot tett. Követelte a 48-as törvények azonnali érvényesítését, elhatározta a kormányszékek és az önkényuralom pénzügyi, igazságügyi szerveinek bojkottálását, eltiltotta saját közegeit a közreműködéstől az adószedésben és újoncozásban. A megyék egy része megtoldotta ezt az azonnali amnesztiának, az ország területi egysége teljes helyreállításának és az "örökös tartományok", illetve "a testvérnemzetek" számára biztosítandó alkotmánynak a követelésével. Felelősségre vonással fenyegették a konzervatív kormányférfiakat, hozzáláttak a már fennálló önkényuralmi szervek felszámolásához, sőt néhány törvényhatóság saját fegyveres testületeinek újjászervezése mellett nemcsak elrendelte a nemzetőrség felállítását, hanem megkezdte a nemzetőrök összeírását és a fegyverkezést is. Deák óvása ellenére a megyék többsége a közigazgatás mellett hozzálátott a törvénykezés átvételéhez is.

A törvényhatóságok működésének megkezdését tüntetések, helyenként a zendülés méreteit elérő mozgalmak kísérték. Különös jelentősége volt az 1861. január 5-i nagykőrösi összeütközésnek, nemcsak a súlyos véráldozat – öt halott és sok sebesült – miatt, hanem mert lefolyása tanúságot tett a tömegek elszántságáról. Izzította a közhangulatot a könnyelműen

a Béccsel szövetséges Szászországba látogató Teleki László elfogatása és kiszolgáltatása Ausztriának. Színpadias szabadon bocsátására Dessewffy Emil gróf javaslatának megfelelően került sor, aki ezzel "lélektani" hatást akart gyakorolni a közvéleményre és a zaklatott idegzetű politikusra egyaránt. A mozgalmakról, a vélt és valóságos szervezkedésekről, különösen a volt honvédek és nemzetőrök – egyes megyékben nemcsak megkezdett, hanem ténylegesen végbe is vitt – összeírásáról, honvédegyletek alakításáról szóló jelentések súlyos aggodalmat keltettek Bécsben. A konzervatív külföldiek, a bécsi porosz követtől II. Sándor cárig éppen úgy "forradalminak" ítélték a helyzetet, mint a másik póluson Csernisevszkij, s még inkább Engels, aki nem kevéssé a magyarországi fejleményekkel és az egyébként továbbra is kritikával illetett Kossuth-emigráció tevékenységével indokolta annak a valószínűségét, hogy 1861 meghozza a válságtól gyötört Habsburg-birodalom felbomlását.

A Diploma magyarországi fogadtatása szoros kölcsönhatásban a lajtántúli kielégítetlen nemzeti és alkotmányos törekvések erősödésével a Habsburg-hatalmat az osztrák-német centralista nagypolgársághoz közelítette. Az első határozott lépést ebbe az irányba az 1850-ben a Schwarzenberg-kormányból kivált és alkotmányos centralista hírében álló Anton Schmerling lovag államminiszteri kinevezése jelentette. Ugyanakkor erősödött a hangulatkeltés Magyarország ellen, amelyet az adó szinte teljes megtagadása, s a birodalom hitelét a nemzetközi pénzpiacon megingató magatartása miatt a pénzügyminiszter a pénzügyi válság bűnbakjává tett, a nagypolgárság pedig gazdasági rendszabályokkal, többek között hitelmegvonással fenyegetett. Az egyre romló feltételek közt taktikázó konzervatívok tollával fogalmazott 1861. január 16-i uralkodói leirat katonai erő alkalmazásával fenyegetőzve a törvényhatóságok "túlkapásainak" a felszámolását követelte. Nyitra megyében a "törvénytelen" intézkedések hatálytalanítására be is vetették a katonaságot. Két megye kivételével valamennyi tiltakozott a leirat ellen, egy részük – az uraikodóval tárgyalásba sem bocsátkozva – határozatban. Még a feliratot küldő közgyűlések fele is megtagadta Ferenc Józseftől a "király" címet. A "forradalmiság" vádját a törvényhatóságok zöme elhárította ugyan, de volt közgyűlés, amely nemcsak a politikai passzivitás felújításával fenyegetőzött, hanem az "önvédelmi harc" vállalásának történelmi példáira, illetve a népüket elidegenítő uralkodók trónjának fenyegetettségére is utalt.

9. A FEBRUÁRI PÁTENS ÉS A FESZÜLTSÉG NÖVEKEDÉSE

A konzervatívok kiegyezési kísérletének kudarca megingatta befolvásukat az udvarban. A február elején Rainer főherceg miniszterelnök által alakított kormány gyakorlatilag Schmerling befolvása alá került. A konzervatívok nem tudták megakadályozni a Februári Pátens (1861. február 26.) és A birodalmi képviseletet illető alaptörvény¹⁷ címen megjelent mellékletének kiadását, amely az összbirodalmi centralizáció újraerősítésével nemcsak az államhivatalnokok és a tisztikar, hanem a német polgárság törekvéseit is sokban érvényesítette. A Februári Pátens, akárcsak az Októberi Diploma, az abszolutizmus és alkotmányosság, centralizáció és föderalizmus sajátos egyeztetője volt ugyan, de az azonos alkotóelemek részarányának számottevő megváltozásával. A súlyosan beteg Habsburgbirodalomnak ebben az újabb továbbéltetési kísérletében konzervatív föderalista ihletettségű elődjéhez mérten az alkotmányos központosítás erői az addiginál szélesebb teret nyertek. A rendelkezés a birodalom nyugati fele számára ténylegesen is alkotmányos előrelépést hozott, ha nem is az utolsó választott lajtántúli törvényhozó testület, a Ferenc József által 1849 tavaszán feloszlatott kremsieri parlament hajdani polgári alkotmányos célkitűzéseinek megfelelőt. Az uralkodó tanácsadó szervének feladatára kárhoztatott birodalmi tanácsból korlátozott törvényhozó jogokkal felruházott testületet formált. Az államhatalom legfőbb eszközei azonban jórészt továbbra is az abszolutizmus kezén maradtak. Az uralkodó korlátlan joga maradt a külügy és a hadügy irányítása, a rendelkezés a fegyveres erővel, a birodalmi tanács ügyrendjének megszabása, elnökének kinevezése, elnapolása és feloszlatása. A kormány csupán az uralkodónak volt felelős a parlament szüneteltetése idején kiadott rendeletekért, a birodalmi tanácsot csak utólagosan kellett tájékoztatnia felőlük. A polgári parlamentek alapvető jogai közül a birodalmi tanács nélkülözte többek között - a költségvetés jóváhagyásának a jogát is; be kellett érnie a költségvetés "vizsgálatával". A parlament szerepét betöltő birodalmi tanács egyik kamarájának, "az urak házának" tagjai a császár által meghatározott "nagybirtokos arisztokrata" nemzetségek fejei, katolikus egy-

¹⁷ Közli: Deák Ferencz beszédei. II. Bp. 1903. 587-591.

házfők, illetve az általa kinevezett más "kitűnőségek" lehettek, míg a képviselőházba az egyes országgyűlések delegálhattak összesen 343 képviselőt. Közülük Magyarország 85-öt, Erdély 26-ot, Horvát-Szlavonország 9-et. A mandátumok megosztása – a "nemzeti egyenjogúság" deklarálása ellenére - az olasz, a magyar és a lengvel-ukrán tartományok rovására aránytalanul történt. Például Magyarország minden 116 ezer, Felső-Ausztria és Tirol minden 70 ezer, Salzburg pedig minden 48 ezer lélek után nyert egy mandátumot. Az erdélyi szász székek biztosított képviselete a lélekszámhoz viszonvítva – több mint kétszerese volt, mint a székely székeké, közel háromszorosa mint a román-magyar többségű megyéké. Ugyanakkor Schmerling antidemokratikus választási rendszere olvan mértékben volt hátrányos a lajtántúli tartományok nem német lakossága számára, hogy Csehország és Morvaország összesen 76 birodalmi tanácsbeli képviselőjéből mindössze 24 lett ténylegesen cseh, illetve morva. A Februári Pátens centralista alapkoncepciójával függött össze, hogy az egyes Landtagoknak (a lajtántúli tartományok országgyűléseinek) tilos volt egymással hivatalos kapcsolatba lépniök, a Bécsből kinevezett tartományfőnökök még az amúgy is igen szűk hatáskörre szorított Landtagok határozatait is felfüggeszthették, nem is szólva az uralkodó korlátlan feloszlatási jogáról. A központi parlament funkcióját ellátó birodalmi tanács plénuma elé tartozott minden olvan ügy, amelyet a Diploma nem hagyott a magyar országgyűlés hatáskörében, de közvetve még ez utóbbiakkal is foglalkozhatott a költségvetés és a zárszámadás tárgyalása kapcsán. A lajtántúli képviselőkre korlátozódott a "szűkebb birodalmi tanács", amely a magyar országgyűléséhez hasonlóan korlátozott jogkörrel rendelkezett a birodalom másik felében. Az önkényuralma megmaradt eszközeihez görcsösen ragaszkodó Ferenc József gyengeségének és a polgári alkotmányosság kiteljesedésétől való iszonyának fényes példáját adta azzal, hogy a Pátens kibocsátása után minisztereinek aláírásukkal erősített ünnepélyes ígéretét vette, hogy ellenállnak minden "további engedmény kierőszakolásának".18

Míg az osztrák tartományokban a parlamentáris alkotmányosság megvalósulásának illúzióit ébresztette, és a továbbfejlesztés reményét keltette

¹⁸ Idézi: Josef Redlich, Das Österreichische Staats- und Reichsproblem. I. Leipzig, 1920–1926. 808. (Fordítás a német eredetiből).

a Pátens, addig az olasz tartományok teljesen és jórészt a szlávok is szembefordultak vele. Magyarországon pedig elemi erővel tört ki a tiltakozás a magyar törvényhozást egy összbirodalmi parlamentnek alárendelő "alaptörvény" ellen. Az éles hangú megnyilatkozások, amelyeknek sorából kiemelkedtek az alföldi mezővárosi tanácsok által fogalmazottak, nemritkán fenyegettek is. Kecskemét - új főjegyzője, a történész Hornyik János tollával - a Habsburg-hatalmat megalapozó morvamezei ütközettől a város kétezer polgárának életét követelő francia háborúkig az uralkodóházért hozott áldozatokra is hivatkozva fordult szembe a Februári Pátensben tetőző sérelmek sorával. Csongrád mezőváros miután leszögezte, hogy "menekült hazánkfiaiban alkotmányos szabadságunk apostolait" látja, a kancelláriához küldött tiltakozásában így válaszolt az országgyűlés mindenáron való megtartásának jelszavával csillapítóknak: "Fényes reményeket csatolunk a küszöbön álló országgyűlés lételéhez, de inkább soha ne alakulhasson, minthogy rólunk átokkal mondhassák unokáink s az utókor, hogy nem valánk elég erősek, de sőt gyávák voltunk a nemzet felségi jogainak vagy megmentése, vagy legalább fel nem adásában." Majd arra figyelmeztette "a Felséget", hogy a nemzet bizalmának helyreállítása most még megerősíthetné "a lelketlen vagy szűk eszű tanácsosok által aláásott trónját", de az "eseménydús idők" kérdésessé teszik, így lesz-e a jövőben is. A tiltakozást a mezőváros 1849-ben metszett pecsétjének lenyomatával látták el. 19 A Madách Imre aktív közreműködésével született nógrádi határozat mindazokat, "kik akár a magyar országgyűlésnek eddigi törvényhozói körét, úgy mint az adó- és katonaállítás kérdéseiben is megrendíteni kívánnák, akár netalán a birodalmi tanács megalkotásában, úgy mint választók vagy mint választottak, bármilyen formában részt vennének, közreműködnének, megjelennének, mint önhazájuk törvényeinek megsértőit honárulóknak tekinti". 20 Ezt a formulát a törvényhatóságok egész sora tette magáévá, sőt akadtak olvanok is (köztük Pest városának közgvűlése), amelyek a nógrádiak határozottságát is igyekeztek felülmúlni.

¹⁹ Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban OL) D 189. Kancelláriai iratok, 1861-VIII. C-13-4499.

²⁰ Közli Krizsán László, Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez. Balassagyarmat, 1964 [1965]. 104–106.

Számos megyei és városi "bizottmány" választott Habsburg-ellenes külföldi politikust tiszteletbeli tagjává, s ünnepelte a szolidaritását az emigrációval immár nyíltan hirdető Telekit. Folytatódott a császári hatóságok bojkottja és az adómegtagadás, sőt néhány megye fogságba is vetett erőszakoskodó adószedőket, fináncokat, csendőröket. Heves önkénvuralom-ellenes tüntetésekre és összetűzésekre került sor, amelyeknek résztvevői közt ott voltak a katonaszökevényeket bújtató Kalocsa környéki pusztai szállások pásztorai és a kiskunhalasi vásározók éppen úgy, mint az erőszakoskodó császári katonákkal tettleg szembeszálló pesti zsidó és a pénzügyigazgatóság épületét megrohanó győri plebejus elemek. A Sopron megyei Szárföld parasztjai a templomban imádkoztak a Habsburg-ház pusztulásáért és Kossuthék hazajöveteléért, a debreceni, nagyváradi, aradi "diákságról, kereskedő- és iparos osztálybeli ifjúságról" pedig rendőri jelentés írta ismételten: "semmi kétség sem lehet az iránt, hogy . . . invázió esetén tömegesen siet majd a forradalmi emigráció, vagy Ausztria bármely más ellenségének a zászlaja alá."21 Bécsben a legnagyobb aggodalmat a honvédegyleti szervezkedés országos kibontakozása keltette. A rendőrminiszter okkal látta benne egy titkos hadsereg megteremtésének fedőszervét. Az ellenállási mozgalom több katonai vezetője vett részt az irányításában, a "fegyverfogásra képes" volt tisztek és sorkatonák összeírásának megszervezésében, köztük Ivánka Imre és Sebes Emil.

Ilyen helyzetben érkezett a hazai szervezett ellenállási mozgalomhoz Kossuth tájékoztatása a nemzetközi helyzet romlásáról. Reálisan számolt be arról, hogy az itáliai belső fejlemények és a nagyhatalmak akadályozó manőverei folytán eltolódik az új olasz hadikezdeményezés időpontja, valamint arról, hogy osztrák és orosz diplomáciai közbelépés nyomán lefoglalták a Cavour által küldött óriási fegyverszállítmányt. Nem ismerve még Klapka és Cuza újabb, az előzőt megerősítő, többek között fegyverszállítmányok elhelyezését biztosító, sőt közös hadműveletek feltételeit is szabályozó titkos megállapodását és a szerb fejedelem elzárkózásának átmeneti voltát, kifejezést adott aggodalmának, hogy a fejedelemségekben biztosítani remélt hadműveleti bázis végleg elveszett. Kossuth az új helyzetben is szembefordult azonban mind az engedmények útján komp-

²¹ Közli: Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849–1867. Iratok. Kiad. Sashegyi Oszkár. Bp. 1959. 298. (Fordítás a német eredetiből).

romisszumot keresőkkel, mind a "forradalomcsináló" taktika felújítására törekvőkkel. A felszabadító háború feltételeinek kialakulásáig a teljes katonai önrendelkezés követelményét is magában foglaló 48-as programot azzal ajánlotta híveinek, használják legális eszközként a kiegyezés megakadályozására és a küzdelem előkészítésére. A külpolitikai viszonyok romlását átmenetinek minősítette, kikerülhetetlennek ítélve egy Velencéért folytatott új olasz–osztrák háborút. Kijelentette, hogy az emigráció kezdeményezni csak sikert ígérő külpolitikai biztosítékok esetén fog, de ha a belső erők nagyobb kockázatot is vállalnak, csatlakozik kezdeményezésükhöz. A hazai szervezet vezetőitől végre határozott választ kért, hajlandók-e ténylegesen a fegyveres felkelés előkészítésére, felszólítva híveit, szakítsanak a "félakaratúakkal".

A hazai szervezett ellenállási mozgalomban a szakítás a legális politikai küzdelemre korlátozódást hirdetőkkel – legalábbis formálisan – megtörtént. Almásy lemondott a vezetésről, az élre Komáromy György került, aki – Kossuthéknak adott felelete szerint – az emigráció programjának többi támogatójával együtt azt tűzte céljául, hogy a "nép", sőt a "nemzet" túlnyomó többségére támaszkodva hárítsa el az alkut, és készítsen fel a fegyveres felkelésre. Az ellenállási mozgalomnak kétségtelenül volt szerepe abban, hogy az önkényuralom válsága elmélyült, a konzervatívok kiegyezési kísérlete csődbe került, a még kompromisszumra hajló erők is véka alá rejtették alkukészségüket, és a nemzeti önrendelkezés követelését a túlnyomó többség vitathatatlanul magáévá tette. De az ellenállási mozgalom mulasztásaival is összefüggött, hogy a felszabadító küzdelem további belpolitikai előfeltétele, a társadalmi és politikai demokratizmus, a magyar és más nemzetiségű néptömegek megnyerése osztálytörekvéseik és nemzeti céljaik tekintetbevétele árán is, már sokkal ellentmondásosabban érvényesült.

10. A TÁRSADALMI ÉS A NEMZETISÉGI POLITIKA ELLENTMONDÁSAI

A korlátlan önkényuralom összeomlása után az Országbírói Értekezlet tárgyalt először átfogó módon társadalmi kérdésekről. Ezt a gondosan válogatott testületet az uralkodó hívta össze annak eldöntésére, hogy a

visszaállítandó magyar bírói szervezet milyen jogelvek alapján ítélkezzék a polgári átalakulás során felmerült kérdésekben. Az értekezleten a konzervatív erők retrográd törekvéseinek jó részét Deák köre (amely az ellenzéki irányzatok közül egyedül bírt tényleges képviselettel a tanácskozáson) kivédte. Deák azonban nem tudta elfogadtatni az értekezlettel azt az indítványát, hogy léptessék életbe az 1843-ban az ő vezetésével készült és 1848-ban Kossuth javaslatára a képviselőház által a megalkotandó büntetőtörvénykönyv alapmunkálatának nyilvánított büntetőjogi tervezetet. Az országbírói értekezlet szervilis, illetve konzervatív többsége nem járult hozzá olyan munkálat életbe léptetéséhez, amely a büntetőjog gyökeres reformját a politikai szabadságjogok gyakorlásának biztosítékrendszerével társította. Viszont maga Deák, majd azt követően, hogy a Februári Pátens kiadásának másnapján odahagyta az értekezletet, a felfogásához közel állók csoport ja is belenyugodott a jobbágyfelszabadítás végrehajtását újraszabályozó úrbéri pátens változatlan fenntartásába, és közreműködött a bányaszabadság érvényesülésének korlátozásában.

A megyei bizottmányok társadalmi kérdésekben való állásfoglalását a volt kiváltságosokból és értelmiségiekből álló többségük határozta meg. Politikai meggondolások sora és az magyarázza, hogy a hajdani kiváltságosok jelentős része sem volt közvetlenül érdekelt a jobbágyfelszabadításhoz kapcsolódó birtokrendezési ügyekben, miért tért el annyira egymástól a megyék elvi állásfoglalása és gyakorlata az 1848-as törvények, még inkább az Országbírói Értekezlet által érvényben tartott úrbéri pátens alkalmazásában. Több megye, mindenekelőtt Bihar és Szabolcs bizottmánya hajdani földesurak (köztük Lónyay Menyhért) kérésére még katonaság igénybevételére is hajlandó volt az úrbéri pátens alapján foganatosított rendezés fenntartására. Másutt - és ebben Pest megye haladt az élen - a paraszti érdekek méltánylása sem hiányzott, noha a szórványosan jelentkező nyílt földosztó törekvésekkel mindenütt szembefordultak. A parasztság osztályküzdelmeinek homlokterében álló kérdések tekintetében legjelentősebb Bars megye arra irányuló kezdeményezése volt, hogy a hajdani jobbágyság telki állományának közel hetedét tevő maradványföldek ne csak önmegváltás útján válhassanak paraszti tulajdonná, amint a pátens rendelte, hanem állami kártalanítással. A javaslat Csanád, Sopron és Torontál támogató állásfoglalásával került az országgyűlés elé. A megyei bizottmányok állásfoglalásának ellentmondásos-

⁴³ Magyarország története 6.

ságában szerepe volt annak, hogy az emigráció – általánosságban tartott demokratikus céljain túl – csak tartózkodóan nyilatkozott a birtokrendezés függő kérdéseiről.

Megoszlott a törvényhatóságok álláspontja a polgári szabadságjogok érvényesítésének ügyében is. A megyék többsége utat engedett a parasztság önkormányzati törekvésének. Ennek nyomán szinte általánossá vált a bírák és elöljárók szabad választása. Pest megye ismételt közbelépéssel biztosította Óbudán a hajógyári munkások kétségbe vont választójogát, korlátlanná tette az egyesülési jog gyakorlását, szembeszállt az Országbírói Értekezletnek a botbüntetést érvényben tartó rendelkezésével. Ugyanakkor Pest városának tanácsa, amelynek többségét még mindig a volt kiváltságosok alkották, a kisebb-nagyobb sztrájkokkal is hangját hallató munkásság problémáit rendészeti ügynek minősítette, s szűkkeblű magatartást tanúsított egyletalakító törekvésükkel szemben is. Retrográd gazdaságpolitikai határozatával, az 1860-ban életbe léptetett iparszabadság felfüggesztésével pedig elsősorban a kiváltságos testületek és a céhek keretein kívül működő zsidó kereskedők és iparosok korlátozására törekedett.

Az önkényuralom válságának időszakára megnövekedett az ellentét az erősen differenciálódó, szemléletileg is mindinkább megoszló zsidóság gazdasági-társadalmi szerepe és jogi helyzete között. Az 1849-ben egyszer már kimondott jogegyenlősítésük érvényesítéséért folytatott küzdelemmel párhuzamosan belső harcra, került sor a maradiak, a konzervatívokhoz hajlók és a magyar nemzeti mozgalom támogatására felsorakozók között. A küzdelemben a legfontosabb területeken, így Pesten is a "haladás pártiak" kerekedtek felül, zömben értelmiségiekkel váltva fel közösségi életüknek még irányt szabó vezetésében az addig azt monopolizáló, s a konzervatív arisztokratákhoz hajló nagykereskedő csoportot. A magyar nemzeti mozgalommal teljes azonosulást hirdető irányzat a sikeres előretörésben támaszt talált abban, hogy az ellenzéki mozgalom egésze, legkivált pedig az emigráció célul tűzte a zsidók rovására még fenntartott megkülönböztetések felszámolását.

A magyarsággal együtt élő nemzetiségek aggodalommal vegyes reménykedéssel figyelték a tizenkét év után a legális fórumokon először megjelenő politikusok megnyilatkozásait. Az önkényuralom sokukat közelítette az elnyomás közösségében velük osztozkodó magyarsághoz. A Bachrendszer összeomlása örömet keltett, a maradványai elleni küzdelem együttműködést sugallt. Ugyanakkor az 1848-as alap helyreállításának programja olyan gyanút ébresztett, amelyet a császári hatalom elkötelezettjei élesztettek is: vajon a magyar mozgalom nem irányul-e nemzeti törekvéseik elnyomására s a hajdani politikai hegemónia restaurálására?

Fraternizáló magyar felszólalásokban és ezek kedvező visszhangjában nem volt hiány. Számos kortársának törekvéseit fejezte ki Medgyes Lajos Békeszózat -ának költői felhívása ("Testvérkezet! testvérkezet! - Magyar, szláv és oláh elem!"), de a nemzetiségi ellentétek feloldását előmozdító konkrét javaslatok publikálására már sokkal kevesebben vállalkoztak. A megbékélés és összefogás alapkérdéseinek tisztázására törekvő magyar megnyilatkozások közül a legmesszebbre mutató, Kossuth alkotmányjavaslata nem volt teljesen ismeretlen idehaza. Féllegális röpiratként, gyatra, a szerzőre csak közvetve utaló fordításban az országban is kiadták. Károlyi Ede gróf, a titkos ellenállási mozgalom vezetőségi tagja Foederált Hunnia vagy a nemzetek egyesülése címen két kiadásban is megjelentetett röpiratának igazi jelentőségét az adta, hogy legalább megközelítő hűséggel ismertette a szövegszerűen szinte hozzáférhetetlen 1849. évi szegedi nemzetiségi házhatározat rendelkezéseit, de csak mint a hajdani magyar kormány javaslatát. Egyébként a "foederalismus eszméjéről" szólva az "alkotmányjavaslat" egyes elemeit ötvözte saját, kevéssé kézzelfoghatóvá tett elgondolásaival. Mocsáry Lajos újabb röpiratban (Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában) a magyar nyelvű országgyűlésen kívül minden szinten szabad nyelvhasználat biztosítását kívánta, s azt fejtegette, hogy a "népképviselet" következetes érvényesítésével lehet és kell a nemzetiségiek általa már korábban is szorgalmazott "tettleges egyenjogúságát" előmozdítani, ugyanakkor elhárított minden föderalista elképzelést. A sajtóban és a szónoki emelvényeken egymást érték a nemzetiségiek megnyugtatását célzó, "jogos" követeléseik méltánylását ígérő megnyilatkozások. A magyarság mint "erősebb fél" engedményeit erkölcsi kötelezettségként is sürgette Vajda János. A Deák köréhez tartozók közül Eötvös József, Kemény Zsigmond és Lukács Móric pozitív, a korábbi magyarosító törvények revíziójának szükségességét elismerő megnyilatkozásai az utóbbi részéről annak nyílt megvallásával társultak, hogy az engedményekkel "egyfelül a reakció, másfelül

a forradalom" ígéreteit kívánják ellensúlyozni.²² Jókai Mór arra figyelmeztetett, hogy "Európa... várja tőlünk azt, hogy mint tudjuk Kelet-Európa érdekeit előrelátó ésszel, nemes előzékenységgel magunk körül consolidálni?" S szónoki kérdésére a helyes feleletet többek közt abban látta, hogy "amit saját nemzetiségemnek követelek, azt nem tagadom meg a másétól... Semmi nemzeti törekvés erőszakos elnyomására sem e hon határán belül, sem ezen kívül segédkezet nem nyújtok".²³ A horvát Mirko Bogović, a szerb Mihajlo Polit-Desančić és Jakov Ignjatović, a szlovák Ján Palárik és Stefan Marko Daxner, a román George Barit sok más nemzetiségi politikussal együtt jelét adta annak, hogy kész az abszolutizmusellenes összefogás előmozdítására.

A törvényhatóságokban a nyelvkérdés jelentette az első próbatételt. A nemzetiségi többségű megyék közül Liptó, Turóc, majd jóval később Krassó is - túllépve a szabad nyelvhasználatot kimondó kancelláriai nyelvrendeleten - párhuzamos jegyzőkönyvvezetést rendszeresített. A többi elvileg deklarálta, illetve elismerte a tanácskozásban a vegyes nyelvhasználatot, de az nem mindenütt érvényesült ténylegesen a gyakorlatban. Noha a nyelvkérdés igen nagy fontosságúnak bizonyult, nyilvánvalóvá vált az is, hogy a román, a szerb és a szlovák politikai vezető rétegekben erősödőben voltak azok az irányzatok, amelyek – Magyarország állami egységét általában elismerve – területi autonómiára törekedtek. Egyesek közülük a hajdani - átmeneti vagy tartós - különállás történelmi tényeire, mások a nemzeti önrendelkezés korszerű érveire hivatkoztak. Velük szemben is erős hangsúlyt kapott egyes megyei megnyilatkozásokban a területi integritás, sőt a magyar vezető szerep általánosítottan megfogalmazott követelése. Noha magyar részről is hangzottak el fenntartások a Vajdaság és a Bánság, a Muraköz és a Partium visszakebelezésének önkényuralmi módja ellen, a konzervatívok a végrehajtásban támaszkodhattak a magyar politikai erők túlnyomó többségére. Súlyos konfliktusra került sor a partiumi Zaránd megyében, ahol a magyar birtokosok a bizottmányban kisebbségbe kerültek. A román tisztikar "törvénysértő" eljárását sérelmező panaszukra a kancellária felfüggesztette a megye autonó-

²² Lukács Móricz munkái. II. Bp. 1894. 386.

²³ Jókai Mór, Cikkek és beszédek. VI. Összeáll. Láng József-Rigó László-Kerényi Ferenc. Bp. 1975. 50-51.

miáját, és mind a közigazgatást, mind az igazságszolgáltatást ismét az önkényuralmi hatóságok kezére adta.

Erdély különállását a Februári Pátens is fenntartotta. A konzervatívok hatalmi eszközeik felhasználásával törekedtek a politikai hegemónia biztosítására, antidemokratikus elveikkel és gyakorlatukkal nagy kárt okozva az önkényuralom-ellenes együttműködés magyar kezdeményezőinek. A konzervatívok politikájának nagy része volt abban, hogy nem jöhetett létre megegyezés az uralkodó által az erdélyi törvényhozás újjászervezésére 1861 februárjában egybehívott gyulafehérvári értekezleten. A konzervatívok által antidemokratikus módon megszervezett tanácskozás magyar többsége hiába foglalt állást az Unió mellett, javaslatát sem a szászok, sem a méltánytalanul kis számban meghívott románok nem fogadták el. Az erdélyi magyar politikai vezetésben érvényesülő konzervatív túlsúly hátrányos visszahatásától nem maradt mentes még George Barit, az erdélyi román polgári értelmiség kiemelkedő politikusa, a brassói kereskedelmi és iparkamara titkára, a Gazeta Transilvaniei szerkesztője sem, aki pedig ismételten az abszolutizmus elleni közös küzdelemre hivatott "testvérnemzeteknek"24 nyilvánította a magyart és a románt, s annak a reményében üdvözölte az 1861-es esztendőt, hogy meghozza a "függetlenségük kivívására szövetkezett elnyomott nemzetek felkelését". 25 Barit nem adta fel azt az alapelvét, amelyet a magyar politikusokkal, az emigráció támogatásával kialakított kapcsolatfelvétele kezdeteitől hangoztatott: "nem kell egyéni szabadság nemzeti szabadság nélkül".26 Miután azonban a választójog demokratizálására és a románok minden fórumon való arányos képviseltetésére irányuló törekvéseit a magyar konzervatívok érdemleges cáfolat nélkül "a magyarság" nevében háríthatták el, ő is szorosabbra fűzte kapcsolatait a Habsburg-hatalommal együttműködni mindig kész román konzervatív erőkkel.

A konzervatívoknak az emigráció egy része által keményen bírált antidemokratizmusa is hozzájárult ahhoz, hogy az ortodox egyház, élén az

¹⁴ Idézi: Szabad György, Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 392.

 $^{^{25}}$ Idézi: Miskolczy Ambrus, George Barit a román–magyar szövetségért 1848-ban. $Tiszatáj,\,1974/6.\,46.$

²⁶ [Barir, George], Az erdélyi oláh nemzetről szólló országos törvényezikkek az Unióval szemben és ezekről értekezlet egy magyar és egy oláh közt. Brassó, 1861. 3.

udvartól báróságot is kiérdemlő Şaguna püspökkel, megerősítette vezető szerepét az erdélyi román politikában, az 1861. májusi új balázsfalvi gyűlésen pedig sovinizmustól sem mentes határozatok születtek. A helvzetet messzemenően bonyolította, hogy az erdélyi kérdésben követendő taktikát illetően ugyanakkor az emigrációban sem volt teljes az egyetértés. 1860 őszén megegyeztek abban, s ezt - Teleki közlése szerint - a hazai ellenállási mozgalom vezetősége is magáévá tette, hogy Magyarország és Erdély közös államiságát mindenképpen fenntartva egy későbbi népszavazástól tegyék függővé az unió megújításának, illetve Erdély autonómiájának kérdését. 1861 elején azonban olyan hírek érkeztek Magyarországról, hogy Kossuthot ellenfelei Erdélynek a román fejedelemség kezére játszása szándékával igyekeznek befeketíteni, és az emigrációban külön utakra lépő Pulszky Ferenc a fogságba esett Telekit tényleg meg is vádolta ezzel. Ilven körülmények között Kossuth attól tartott, hogy ha -Klapka sürgetéseinek megfelelően - szembefordul az unió azonnali megújításának otthoni szorgalmazóival, úgy éppen az országgyűlés küszöbén kitűnő agitációs eszközt ad a Habsburg-hatalommal kompromisszumot keresők kezébe. Így az emigrációnak a konzervatívokat illető bírálata az erdélyi kérdésben nem ösztönzött kellőképpen a politikájuktól való nyílt és egyértelmű elhatárolódásra. Mindez kapóra jött Schmerling megosztó céljai számára. Amint a bécsi minisztertanács zárt körében megvallotta, nem is annyira a nyilvánosság előtt oly sokat hangoztatott nemzetiségi jogok biztosítása végett, hanem nyers hatalompolitikai, sőt katonai szempontokból kívánta útját állni az erdélyi unió esetleges megújításának.

A nemzetiségi kérdés kapcsán a magyar politika erőit jellemző ellentmondásos magatartásban két tisztázó tendencia jelentkezett. Az egyik,
amelynek legfőbb ideológusai a hajdani "békepárt" táborából kikerült
Kovács Lajos és Kazinczy Gábor voltak, a nemzetiségi törekvésekből a
magyarság és a Habsburg-hatalom egymásrautaltságára, a közjogi kompromisszum szükségességére következtettek. A másik tendenciát az emigráció képviselte. Nem elégedett meg az alkotmányjavaslat hivatalos
nemzetiségi programmá emelésével, hanem annak politikai alkalmazására
is törekedett, noha az erdélyi kérdés megoldásának mikéntjét (unió vagy
autonómia) továbbra is függőben tartotta. Kiemelkedő politikai jelentősége volt többek között Irányi Dániel javaslatának, amely Kállay Ödön
itthon közreadott indítványával összhangban nemzetiségpolitikai érte-

kezlet egybehívását ajánlotta, hogy azon még az országgyűlés előtt kísérletet tegyenek a megegyezésre, az antiabszolutisztikus közös fellépés alapfeltételeinek megteremtésére. Az e tárgyban Deákhoz intézett nyílt levele azonban a hazai politikai erők túlnyomó többsége előtt ismeretlen maradt. Ilyen körülmények között a kibontakozás messzemenően attól függött, milyen magatartást tanúsít az 1861 tavaszára egybehívott országgyűlés az államjogi problémakör mellett a vele oly szoros kölcsönhatásban álló nemzetiségi és társadalmi kérdésekben.

11. AZ 1861. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS PÁRTVISZONYAI

1848 óta először 1861 tavaszán került sor képviselőválasztásokra. A jelölésekre a korántsem demokratikus úton létrejött megyei és városi bizottmányok voltak a legnagyobb befolyással. A választások 1848-hoz mérten is magas fokú politikai érdeklődéstől kísérten, helvenként véres összecsapások közepette zajlottak le. A képviselők négyötöde a birtokos nemesség és a nemesi értelmiség soraiból került ki. Megközelítően minden nyolcadik képviselő nemzetiséginek vallotta magát. A megválasztottak mintegy kétötöde 1848-49-ben is képviselő volt, közel hetede fogságot szenvedett. Az egyéni programnyilatkozatok kivételt alig ismerő alapkövetelése az 1848-as törvények érvényesítése volt, számos esetben az emigráció által javasolt, a hadügyi és külügyi önrendelkezést biztosító kiegészítésekkel, illetve önálló gazdaságpolitikai célokkal egybefűzötten. A társadalmi és nemzetiségi kérdésekben a többség beérte általánosságokkal, de jó néhányan állást foglaltak a feudális maradványok felszámolásának következetesebbé, a polgári átalakulás teljesebbé tételéért. A legnagyobb jelentősége Teleki széles publicitást nyert abonyi programbeszédének lett. Az emigráció legális irányvonalának megfelelően követelte nemcsak a 48-as vívmányok teljes helyreállítását, hanem új biztosítékokkal való körülbástyázásukat is. Társadalmi és nemzetiségi téren demokratikus továbbfejlesztésüket igényelte, hangsúlyozva, hogy az országgyűlés fő feladata az alku megakadályozása, ha kell, saját feloszlatása árán is.

A Habsburg-hatalom felkészült az országgyűlés várható fejleményeire. Az Októberi Diploma, illetve a Februári Pátens elutasítása és a koronázás megtagadása esetére előkészítette az országgyűlés feloszlatásának, az ost-

romállapot bevezetésének terveit. Az országban csapatmozdulatok történtek. Egyidejűleg nyilvánosságra hozták Benedek táborszernagynak, immár az itáliai seregek főparancsnokának hadparancsát, amely kíméletlen megtorlással fenyegette a császárral netalán szembeszegülő magyar politikusokat. Az országgyűlésről megnyitásától kezdve kétségtelenné vált, hogy megtagadja küldöttek választását a fölébe rendelt birodalmi tanácsba. Ferenc József arra kényszerült, hogy a magyarországi, az erdélyi, a horvátországi és az olasz képviselők távollétében megnyitott csonka parlamentben mondja el trónbeszédét, amelynek összbirodalmi egységkoncepcióját a magyar önrendelkezési törekvésekkel sokban rokonszenvező cseh és galíciai lengyel képviselők ellenzésével fogadta el a jórészt osztrák-német centralista többség.

A magyar országgyűlés április 6-i, törvényellenesen Budán tartott megnyitóját – az emigráció üzenetének megfelelően – Teleki és a képviselők túlnyomó többsége bojkottálta. Az abonyi program ismeretében Teleki mögött csoportosulók (a birtokos nemesség és a nemesi értelmiség zömének képviselői, de a polgári és a nemzetiségi képviselők túlnyomó része is) valamennyi pártkérdéssé tett ügyben, így a képviselőház tisztikarának megválasztása során is többséget szereztek. A kisebbség tábora (a nagybirtokosság többsége, a volt centralistákat követő értelmiségiek, továbbá a katolikus egyházi befolvást érvényesítő képviselők zöme és a középbirtokosok jelentős hányada) hamarosan a Felirati Párt elnevezést kapta. Vezetője, Deák (aki megkapta az önálló irányzat alakítására a képviselőházban kellő súllyal nem rendelkező konzervatív arisztokrata csoport támogatását is) azt indítványozta ugyanis, hogy feliratban kérjék az uralkodótól az 1848-as törvényes alap helyreállítását, s így teremtsék meg a Habsburg-hatalom és a "nemzet" közötti ellentétek felszámolásának feltételeit. Teleki ezzel szemben azt javasolta, hogy az országgyűlés követelje nyilatkozatban törvényes jogainak csorbítatlan érvényesítését, s felkészítve a nemzetet a helytállásra oszoljék fel. Pártjának vezérkara, amely zömében az ellenállási mozgalomnak éppen általa az élre segített irányítóiból került ki, tekintettel a tavaszra remélt háborús kezdeményezés késedelmére is, túl radikálisnak találta javaslatát. A párt vezetőségének a többsége Teleki unokaöccsének, Tisza Kálmánnak az indítványára úgy foglalt állást, hogy az országgyűlés határozatban tisztázza álláspontját, de maradjon együtt esetleges további lépések lehetőségének a biztosítására.

Teleki és a mögéje sorakozott Határozati Párt vezérkara közti konfliktust elmélyítette Kossuthék új tájékoztatója a nemzetközi helyzet alakulásáról. A Telekiékhez április végén ért titkos üzenet becsületesen közölte, hogy az olasz kormány belső okok és a nagyhatalmak akadályozó erőfeszítései miatt az évben előreláthatólag nem kezdeményez háborút. Az emigráció vezetői a kalandor külső kezdeményezést továbbra is határozottan elutasítva, az alku megakadályozását kívánták híveiktől mindaddig, amíg az elkerülhetetlennek ítélt új olasz-osztrák háborúra sor kerül. Ugyanakkor a nemzeti ellenállás otthoni vezetőire hárították a döntés felelősségét mind a Habsburg-hatalom válságának kiaknázatlanul hagyásáért, mind egy hazai felkelés esetleges kirobbantásáért, amelyről azt jelezték, hogy véleményük szerint az olaszok harcba szállását is maga után vonná. Ez a feltételezésük korántsem volt megalapozatlan. Cavour miniszterelnök - az olasz hadsereg legfőbb vezetőivel folytatott egykorú levelezésének tanúsága szerint - az általa még késleltetni kívánt magyar kezdeményezés esetében valóban elkerülhetetlennek látta Olaszország hadba lépését is. Erről azonban Kossuthék természetesen nem tudtak, s mivel nem kaptak egyértelmű biztosítékot az önálló magyar felkelés támogatására, tartózkodtak attól, hogy kintről kezdeményezőként lépjenek fel.

A kialakult új helyzetben a Határozati Párt vezetőségében – éles viták után – többséget kapott Károlyi Ede gróf indítványa: támogassák Deák javaslatát, de a külügyi önrendelkezésre és a belpolitikai teendőkre kiterjeszkedő tartalmi "módosítványokkal", formailag pedig határozatként. Teleki azonban a május 8-án kezdődő képviselőházi vitára olyan indítványt készített, amely ennél nagyobb mértékben különbözött Deákétól. Noha a felszabadító háború aktuális lehetősége híján a forradalmi kezdeményezést elhárította, és készségét jelezte az új biztosítékokkal megerősített, 1848-as alapon kötendő megegyezésre, a tényleges fő feladatnak továbbra is a Magyarország önrendelkezésének elismerését mellőző alku megakadályozását tekintette. Ezt egybekapcsolta a fegyverhez nyúlás belpolitikai feltételeinek biztosítására irányuló törekvésekkel. Ezért a Habsburg-hatalom számára – hátrahagyott munkálatának tanúsága szerint – elfogadhatatlan feltételeket kívánt szabni. Így – többek között – az 1848-as törvények csorbítatlan visszaállítása mellett a hadsereg felhasz-

nálási jogának az uralkodó hatalmából az országgyűlésébe való juttatását, önálló magyar külpolitika biztosítását, a Habsburg-hatalom haladásellenes nemzetközi tevékenységének felszámolását kívánta. Ne hagyjon kétséget az országgyűlés az iránt sem - folytatta -, hogy az elnyomó hatalommal való megalkuvásról történjék bármi, szó sem lehet. Tegye világossá, hogy a nemzet nem hajlandó más népek jogainak elnyomására, szóljon demokratikus hangon a nemzetiségekhez, biztosítsa a polgári szabadságjogok kiterjesztését s a jobbágyfelszabadítás továbbvitelét. "Ily nyilatkozat után aztán történjék bármi, hazánk jövőjét nem féltem, oszlassék szét ezen országgyűlés . . . mi azon hatalommal szembe, ha bármit űzne is, hatalom, s a két hatalom közt az erősebb maradunk."27 Arra azonban már nem telt a tépett idegzetű Teleki erejéből, hogy ennek, az emigrációval teljes összhangban álló koncepciónak az érvényesítéséért az abonyi programja ismeretében mögéje sorakozott parlamenti többségre és az őt – az emigráció politikájának letéteményeseként – vezetőjüknek tekintő tömegekre támaszkodva harcot vívjon a pártja élére jórészt éppen az ő segítségével jutott vezető csoporttal. 1861. május 8-án főbe lőtte magát. Önpusztító tette elvhűségét tanúsította ugyan, de akadályt hárított el azoknak az útjából, akik pártját politikájától el akarták téríteni.

12. AZ ÁLLAMJOGI VITA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Deák 1861. május 13-án előterjesztett felirati javaslatában kimutatta, hogy az Októberi Diploma és a Februári Pátens, amelyeknek rendelkezései által "pénz- és hitelügy, hadügy, vám és kereskedelem, ezen leglényegesebb kérdései a nemzet politikai életének, egy közös birodalmi tanács alá rendeltetnek"²⁸, ellentétben állanak az államjogi előzményekkel, így az általa most alapszerződésnek minősített pragmatica sanctióval és a – szerinte – azzal teljes összhangban levő, Magyarország és a birodalom többi része között csak az uralkodó személyének közösségét, a perszonáluniós kapcsolatot újrafogalmazó 1848-as törvényekkel. Az 1848-as törvények hatályának visszaállítása esetén, ha azt a pragmatica sanctióból

²⁷ Teleki László válogatott munkái. Szerk. Kemény G. Gábor. II. Bp. 1961, 253.

²⁸ Deák Ferencz beszédei. III. Bp. 1903. 37.

folyó "kötelezettségek" indokolnák, lehetségesnek tartotta alkotmányos revíziójukat is. Hajlandóságot mutatott az osztrák államadósságok részleges átvállalására és "esetenkénti érintkezésre" a lajtántúli parlamentáris szervekkel a birodalom védelmének "kötelezettségével" kapcsolatos hadügyi és pénzügyi kérdésekben. Programról, teendőkről semmit sem szólt, csak arra utalt, hogy az országgyűlés együtt maradása a nemzetiségi kérdés rendezése miatt is fontos. Helytállásra, de nyugalomra intett, nehogy a "nemzet" idézze elő azt a törést, amit lehet, hogy a bécsi politika amúgy is kikényszerít.

A határozatiak ellenindítványát Tisza Kálmán terjesztette elő. Élre kerülésében a legfontosabb szerepet az játszotta, hogy hívei az emigráció bizalmi emberének tekintették. Mindenki tudta róla, milyen szoros rokoni szálak fűzték az országszerte megsiratott Teleki Lászlóhoz, azt viszont jóval kevesebben, milyen mértékig fordult szembe nagybátyja politikai következetességével tragikus fordulattal zárult vitáikban. A párt nagybirtokos arisztokratái körében gazdagsága, főúri házassága, a többiek szemében fellépése a protestáns pátens ellen és sokat fitogatott szabadelvűsége emelte tekintélyét. De még így is sok ravaszságra, a párton belüli ellentétek céltudatos kihasználására volt szükség, hogy Teleki helyére, ha nem is örökébe léphessen. Beszédében mellőzte a nemzeti önrendelkezés új biztosítékainak követelését, és Teleki programját egyebekben is megcsonkítva, elerőtlenítve kívánta Deák indítványának kiegészítését és határozattá formálását.

A vitában az önkényuralom éles bírálata és Ferenc József személyes felelősségének sokszor kíméletlenül őszinte taglalása párosult a pénzügyi és gazdasági kizsákmányolás tényeinek – olykor túlzásoktól sem mentes – felsorakoztatásával és a gazdasági önrendelkezés politikai biztosítékai megteremtésének az igényével. Nemzetközi vonatkozásban a feliratiak egy része (köztük Andrássy Gyula) azt emelte ki, hogy csak a perszonális unió szilárdíthatja meg a nagyhatalomként egyensúlyozó szerepre hivatott Habsburg-birodalmat, amit magyar szempontból is kívánatosnak ítélt, mire józanító gúnnyal vágott vissza Madách Imre szónoki kérdése: "tartozik-e az boldogságunkhoz, hogy nagyhatalmasság legyünk?"²⁹ A határozatiak közül egyesek (Károlyi Ede, Kállay Ödön) arra is figyel-

²⁹ Madách Imre összes művei. Kiad. HALÁSZ GÁBOR. II. Bp. 1942. 693.

meztettek, hogy a cári hatalmi törekvésekkel szemben nem a német túlsúly kialakítása az európai haladás biztosítéka, hanem a kelet- és középeurópai népek önrendelkezésének a lehetővé tétele. Erős hangsúlyt kapott a magyar, az olasz és a kelet-európai népek egymásrautaltsága és annak jelzése, hogy készek együttműködni a birodalom más nemzeteivel, elsősorban a csehekkel és a lengyelekkel (Szilágyi Virgil, Mocsáry Lajos). Nem hiányzott a számvetés a birodalom felbomlásának a lehetőségével, összekötve a nagynémet egység létrejöttének, illetve a birodalomból kiszakadó népek és a dunai fejedelemségek által alkotandó szövetségnek a kilátásaival (Szilágyi Virgil). A társadalmi és a nemzetiségi kérdéskörben a jogegyenlőség követelményeinek hangoztatása csak kivételesen társult konkrétumokkal. A vita során - noha a forradalomra törekvés vádját a felszólalók többsége meggyőződésből, illetve az ellenállási mozgalom legális taktikájának megfelelően elhárította - számosan utaltak az "önvédelmi" harc vállalására (pl. Bánó József, Madách Imre, Ivánka Imre), sőt akadtak a hatalom megdöntésével alig burkoltan fenvegetőzők is (pl. Buday Lőrinc, Domahidy Ferenc, Patay József).

A negyvennyolcas közjogi alap helyreállításának követelését többen társították a hadügyi és külügyi önrendelkezés biztosításának az igényével. A feliratiak Deák érvelését szőtték tovább az alapszerződésnek minősített pragmatica sanctio és a 48-as törvények összhangjáról, az erre épülő államjogi kapcsolat perszonáluniós jellegéről. Míg a határozati szónokok zöme csak a mindezekből levezetett politikai következtetéseket vitatta, Révész Imre debreceni lelkész a pragmatica sanctio meghatározó szerepének a kritikáját is adta. Deák által elutasított, de soha meg nem cáfolt tétele szerint az 1723. évi törvények az 1790–91-es és az 1848-as törvényekkel azonos minőségű jogforrások, ez pedig – a polgári alkotmányos jogfejlődés elveinek megfelelően is – azt jelenti, hogy ellentmondás esetén kizárólag az utóbb keletkezett törvények rendelkezései érvényesek.

A határozatiak voltak többségben, őket támogatták szinte kivétel nélkül a nemzetiségi képviselők is. Mégis, a június 5-i szavazáson a felirat három szavazatnyi többséget kapott. A Határozati Pártban egy szervezett csoport önleszavaztatási manővert hajtott végre. Mint Podmaniczky Frigyes báró, a párt egyik vezetője, a képviselőház alelnöke később emlékirataiban megvallotta, a nemzetközi helyzet alakulása "s a nemzetiségek ingadozó magaviselete tekintetbe vétetvén, pártunk tevékeny s higgadtan

gondolkozó tagjai által oda érlelődött meggyőződésünk, hogy a határozati javaslatnak többségre jutása olv felelősséggel terhelné meg pártunkat. mely alól kibontakoznia, s amellyel szembeszállnia aligha volna lehetséges. Elhatároztuk tehát ketten, Almásy Pál és én, hogy a szavazásnak oly irányt fogunk adni, hogy a felirati indítvány fogadtassék el 2-3 szavazati többséggel."30 A manőver, amelyben Bethlen József és Szapáry Gyula grófok, Kálóczy Lajos és Imrédy Lipót is közreműködött, csábítással, fenyegetéssel, ha kellett, az emigráció állítólagos titkos utasítására való hivatkozással, sikerrel járt. Noha a manővert a díszletek mögött szervezték, a fondorkodók egy része lelepleződött. Tisza azonban megyédte őket. A sajtó hallgatását a Határozati Párthoz tartozó Pesty Frigyes temesvári lapja törte meg: "Az ember majd kísértetbe jő azt gondolni, hogy komédiát játszanak odafönn, mert ámbár a pesti lapok takargatják . . . kicsinált dolog volt az egész, s a határozatiak kiereszték kezükből a fonalat. Meghajolt a nemzet, mely eddig csak törni tudott . . . Vigyázzatok, nehogy a hasznosság mázát elhordja a fuvallat, s átvigyorogjon alóla a fakó gvalázat." A határozati képviselők közül többen, így Révész Imre is, már előbb meghasonulva a Tisza iránvította pártvezetés politikájával, lemondtak mandátumukról. Az öncsonkítás meggyorsította mintegy két tucat "szélsőbaloldali" képviselő különválását. A csoportjukhoz tartozó Várady Gábor az önleszavaztatás keltette visszatetszést kihasználva terjesztette elő és fogadtatta el – Deák minden tiltakozása ellenére – a képviselőház többségével nevezetes módosítványát. Ez a feliratot megfosztva annak kilátásba helyezésétől, hogy követelései elfogadása esetén az országgyűlés kész az uralkodó trónigényének elismerésére, alkalmas volt arra, hogy megakadályozza egy esetleges alku létrejöttét. A módosítás elérte közvetlen célját, Ferenc József a felségsértőnek tekintett felirat átvételét is megtagadta. Az országgyűlés többségének újratámadt radikalizmusa azonban korántsem maradt töretlen. Nemzetközi szinten és a belpolitikában is olyan fejlemények bontakoztak ki, amelyek fokozták az eredetileg sem kételyek nélküli, Teleki halála és az öncsonkító manőver által pedig nagyon is megzavart határozati többség ingadozását.

³⁰ PODMANICZKY FRIGYES BÁRÓ, Naplótöredékek 1824–1887. III. Bp. 1887–1888.
115.

³¹ Delejtű, 1861. június 11.

Anglia miniszterelnöke, Palmerston és külügyminisztere, Russell immár nyíltan leszögezték, hogy az önrendelkezés elvét, amelyre hivatkozya az olasz egységmozgalmat támogatták, nem vonatkoztatják a magyar törekvésekre. A francia kormány fenntartotta ugyan kapcsolatát az emigrációval, de ha lehet, még az addiginál is ellentmondásosabbá tette. Egyfelől a római kérdés függőben tartásával is fékezte az olasz egységmozgalmat, másfelől a dunai fejedelemségeket immár korántsem hangolta egyértelműen magyarbarátságra. A cári Oroszországot ugyan belső válsága és a jobbágyreform végrehajtása erősen lekötötte, legfőbb külpolitikai célja pedig a párizsi béke megalázó rendelkezéseinek a felszámolása volt, diplomáciai tevékenysége és a lengvel mozgalmak elfojtásában tanúsított kíméletlensége mégis kételyeket ébresztett, vajon tartózkodóan nézné-e a konzervatív Habsburg-hatalom megingatását. Súlvos következményekkel járt a Magyarország önrendelkezését minden más hatalmon levő egykorú politikusnál őszintébben támogató Cavour hirtelen halála 1861. június 6-án. B. Ricasoli, az új olasz miniszterelnök megígérte ugyan, hogy fenntartja az együttműködést a magyar emigrációval, de - tekintettel a magyarországi harckészség iránt növekvő kételyeire is egyelőre nem akart konfliktust kezdeményezni Velence felszabadítása érdekében. Egyébként is hajlott arra, hogy a római kérdés megoldásának biztosítson elsőbbséget.

Az országgyűlésre ható közhangulat korántsem volt egységes. Teleki és Cavour halálát országszerte tüntetésekbe forduló gyászünnepségek követték. Győrött véres összeütközésekre, s a katonai fogház megostromlására került sor. A temesvári *Delejtű* Teleki halálát követően félreérthetetlenül fenyegetett: "Készüljetek meghalni... Ölts gyászt te nemzet, a fekete sereg gyászát." Sarkady István és Sárosy Gyula lapja pedig egyenesen azt kívánta, hogy "a reakció ellen gondoskodjék az országgyűlés az ország felfegyverzéséről" A Tiszántúlról maga Vay kancellár írta június elején, hogy ott "meg vannak veszve az emberek... megint várják Kossuthot". Mészáros Károly debreceni lapja még júliusban is Kossuthék hazajöveteléről és arról verselt, hogy "a magyar... vagy mint honvéd

³² Delejtű, 1861. május 14.

³³ Trombita, 1861. május 12.

³⁴ Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai. III. Bp. 1903–1918, 333.